

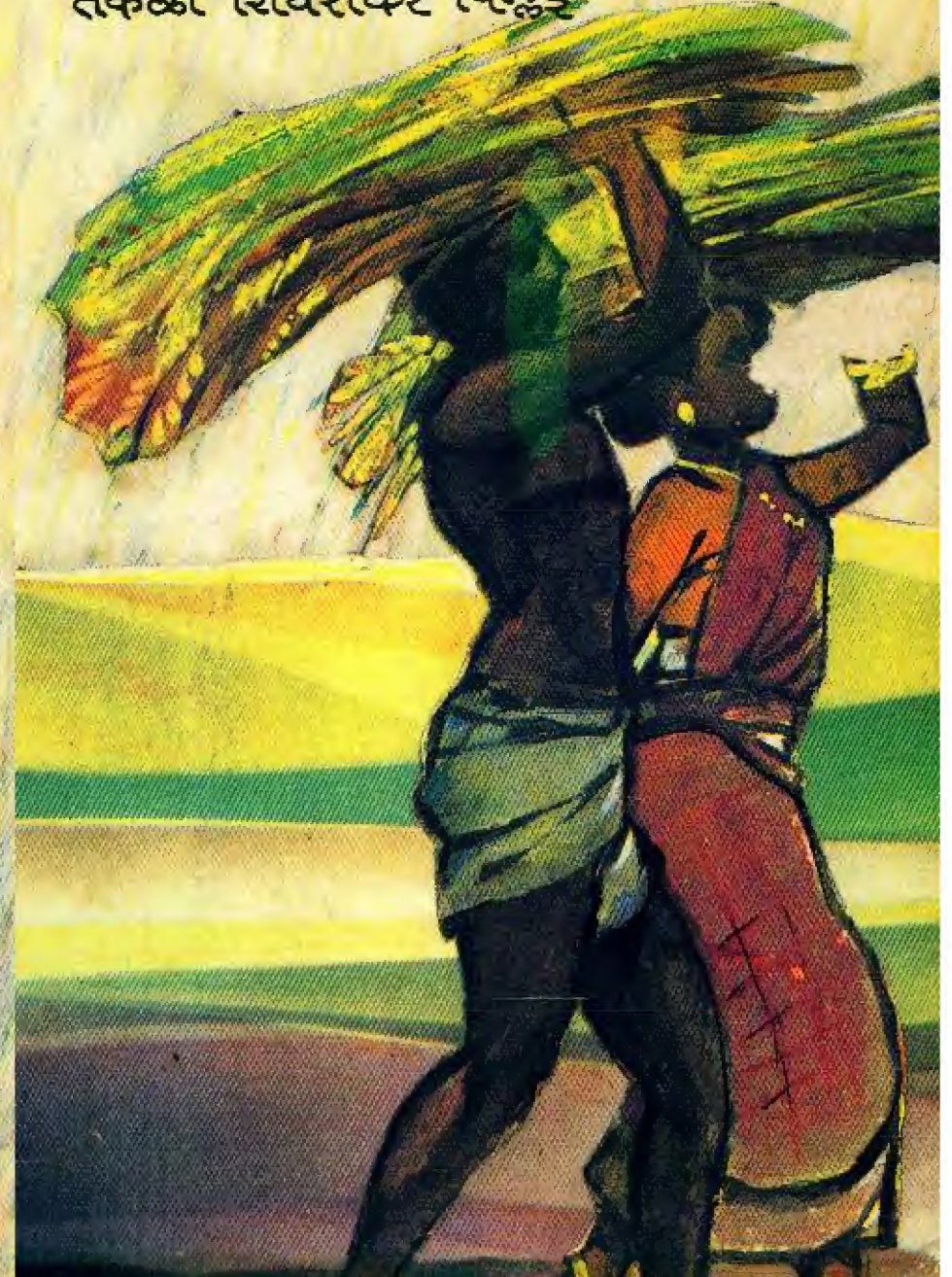
दोन शेर धान

तकळी शिवशंकर पिल्लई

‘दोन शेर धान’ हे श्री. तकळी शिवशंकर पिल्लई यांच्या ‘रॅटिंगली’ नामक मल्याळम कादंबरीचे भाषांतर. लेखकाचा जन्म केरळातील तकळी गावी १९१४ साली झाला. १९३५ नंतर त्यांनी वकिलीचा व्यवसाय पत्करला. गेली वीस वर्षे ते लघुकथा व कादंबऱ्या लिहीत आहेत व त्यांचे तीस ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. साहित्य अकादेमीच्या मल्याळम सल्लागार समितीने ही कादंबरी मल्याळम साहित्यातील सर्वश्रेष्ठ म्हणून निवडली. अकादेमीतर्फे या कादंबरीचा उर्दू, कन्नड, तमिळ, पंजाबी, बंगाली, सिंधी व हिंदी भाषांतरे प्रसिद्ध करण्यात आली आहेत. या कादंबरीत केरळातील धानाची शेती करणाऱ्या शेतमजुरांच्या जीवनाचे चित्र आहे.

श्री. पिल्लई यांच्या ‘चेम्मीन’ कादंबरीला १९५७ साली साहित्य अकादेमीचे बक्षीस मिळाले. तिचा हिंदी अनुवाद ‘मछुआरे’ नावाने प्रसिद्ध झाला आहे. याच कादंबरीचा इंग्रजी अनुवाद, इंग्लंड व अमेरिकेत ‘चेम्मीन’ नावानेच, युनेस्कोच्या मदतीने, प्रसिद्ध झाला आहे.

Don Sher Dhan (Marathi), Rs. 40/-
ISBN 81-7201-873-8

दोन शेर धान

लेखक
तकळी शिवशंकर पिल्लई

अनुवादीका
उषाताई कोलते

अस्तरावरील पाषाण चित्रात राजा शुद्धोदनाच्या दरबारातील दृश्य आहे. त्यात तीन ज्योतिषी बुद्धाची आई मायाला स्वप्नाचा अर्थ समजावून सांगत आहेत. इ. स. दुसऱ्या शतकातील नागार्जुन-कोंडा येथील एका शिलात कोरलेल्या या प्रसंगात खालच्या बाजूला वसलेला राजचिह्णवीस स्वप्नाचा अर्थ लिहून घेत आहे. भारतीय लेखन कलेचा शिल्पबद्ध पुरावा देणारे हे अत्यंत पुरातन शिल्प असावे असा अंदाज आहे.

राष्ट्रीय संग्रहालय, नवी दिल्ली, यांच्या सौजन्याने

साहित्य अकादेमी

Don Sher Dhan (दोन शेर धान) :
Marathi translation by Ushatai Kolte of
Thakazhi Shivasankara Pillai's Malayalam
Novel Rantitangazhi.
Sahitya Akademi, New Delhi (1995), Rs. Forty

© Sahitya Akademi
First Edition : 1995

Published by :
Sahitya Akademi

Head Office :
Rabindra Bhavan, 35 Ferozeshah Road, New Delhi 110 001

Sales Department :
Basement in 'Swati', Mandir Marg, New Delhi 110 001

Regional Offices :
172, M. M. G. S. Marg, Dadar (East), Bombay 400 014
Jeevan Tara, 23A / 44X, Diamond Harbour Road, Calcutta 700 053
Guna, 304-305, Anna Salai, Teynampet, Madras 600 018
ADA Rangamandira, 109, J. C. Road, Bangalore 560 002

ISBN 81-7201-873-8

मूल्य : 40 रुपये

Printed by :
Shripad Offset,
Shivkripa, 194/2, Sadashiv Peth,
Pune 411 030

दोन शब्द

श्री. तकळींची 'रंटिटंगळी' ही कादंबरी मल्याळी साहित्यातील सर्वमान्य अशी अभिजात कलाकृती आहे. कुट्टनाट्या दलदली प्रदेशात सामंतपद्धती कोसळून पडून मितव्ययाच्या मजुरी पद्धतीची अर्थव्यवस्था सुरू झाली त्या काळातील तेथील भूमिहीन शेतमजुरांच्या जीवनाचे या कादंबरीत चित्रण आहे. केरळच्या या विशिष्ट प्रदेशातील शेतकाम वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. तेथील शेते पाण्याखाली असतात. म्हणून हंगामात या शेतांना बांध घालून त्यातील पाणी काढून टाकावे लागते. ह्या कामात करावे लागणारे काबाडकष्ट फार भारी व आरोग्याला अपायकारक असतात. एवढेच नव्हे, तर त्याला विशिष्ट कसब लागते. पूर्वी भूदास म्हणून शेताशी निगडित असलेल्या काही विशिष्ट वर्गाचे ते काम असे. पूर्वीच्या काळी जमिनीचे मालक आणि भूदास ह्यांचे निश्चित असे परंपरागत संबंध प्रस्थापित झालेले होते. त्यात उभयतांना काही विशिष्ट हक्क होते. भांडवलशाही लागवडीची आधुनिक पद्धत अमलात आल्यानंतर ही पूर्वीची भूदासपद्धती स्वाभाविकपणे कोसळून पडली. तथापि मजूरवर्ग मात्र स्वामिभक्तीच्या आपल्या कल्पनांना तसाच चिकटून राहिला. त्यामुळे त्याचे परंपरागत हक्क नाहीसे करून मजुरी निश्चित करणाऱ्या करारमदार पद्धतीच्या आर्थिक व्यवस्थेला मजूरवर्गाला तोंड द्यावे लागले. त्याचे परंपरासिद्ध हक्क नष्ट झाले व देणे मात्र निश्चित ठरले. तकळींनी 'रंटिटंगळी'त हाताळला आहे तो हाच बदलता काळ !

एका बुद्धिमान मजुराची ही कथा. तो आपल्या आयुष्याला प्रारंभ करतो त्यावेळी तारुण्यासंबंधी आणि शेतजमीन, आपले काम आणि मालक यांच्याविषयीच्या निष्ठांसंबंधीचे अनेक भ्रम तो बाळगून असतो. हळूहळू त्याचे हे भ्रम नाहीसे होतात. आपल्या भोवतालच्या नवशक्तींची, सामाजिक रूढींच्या दडपणांची आणि विद्यमान आर्थिक व्यवस्थेतील न्यायांची त्याला हळूहळू जाणीव होते. आणि त्यामुळे, दुसऱ्या महायुद्धानंतर त्या विभागात निर्माण झालेल्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक संघर्षात तो निर्दयपणे ओढला जातो. त्याला स्वतःला अपरिहार्यपणे फार यातना सोसाव्या लागतात आणि कथेचा शोकांतिकेत शेवट होतो. ही कादंबरी प्रभावी आहे. तिच्यातील व्यक्तिचित्रे वास्तवतापूर्ण रेखाटली असून तिच्यातील घटना अपरिहार्यतेने एका महान शोकांतिकेकडे पुढे सरकत जातात.

कादंबरीचा विषय बनलेल्या वर्गाचे सामाजिक जीवन तकळीने अस्सल सहानुभूतीने

व जाणिवेने रेखाटले आहे . त्यासाठी त्याने त्यांचीच बोलभाषा वापरली असून त्यांच्या सामाजिक जीवनाचे वातावरण असामान्यपणे उभे केले आहे .

समुद्रकिनार्यावरील दर्यावर्दी कोळ्यांचे जीवन दर्शविणाऱ्या 'चेम्मीन' ह्या त्यांच्या पुढील व अधिक प्रसिद्ध ग्रंथात तकळी वर्गसंघर्षाच्या विषयापासून दूर गेलेले आहेत . रॅटिंगळीत राजकीय दृष्टिकोन आहे , पण त्यामुळेच कादंबरीला उत्कटपणा व अस्सलपणा आला आहे हे मान्य केले पाहिजे .

मल्याळी साहित्यात कादंबरीकार म्हणून तकळींचे स्थान निश्चित असले तरी उत्तम लघुकथाकार या नात्याने ते विशेष प्रसिद्ध आहेत . या माध्यमातून त्यांनी आपला आत्माविष्कार उत्कृष्ट आणि अत्यंत समाधानकारकपणे केला आहे यात शंका नाही .

उषाताई कोळते

एक

त्या दिवशी एट्टिलांच्या घरात मुलीला पाहायला पुन्हा कुणीतरी आलं होतं . त्या महिन्यात पाहायला आलेला तो चौथा गृहस्थ होता . यावेळी आलेली व्यक्ती निलपेरुरची राहणारी होती .

पहिला गृहस्थ मुलीच्या बापाच्या मागणीनुसार धान व रुपये द्यायला तयार होता , पण मुलीला मुलगाच पसंत नव्हता . त्यानंतर आलेली मंडळी धान व रुपयांच्या बाबतीत मुलीच्या बापाची मागणी चालू पद्धतीपेक्षा फार अधिक असल्यामुळे नाराज होऊन गेली होती . दोन्ही पक्षात बाचाबाचीही झाली , पण लग्न करायचं तर त्याच मुलीशी , नाही तर लग्नच करणार नाही , असं मुलानं सांगितलं . यावर मुलाच्या बापानं असं म्हटलं म्हणतात की , मुलगा लग्नाशिवाय राहिला तरी बेहेत्तर पण त्या मुलीशी त्याचं लग्न होणार नाही ; आणि ही गोष्ट मुलीच्या बापाच्या कानापर्यंत पोचताच त्यानं मुलाच्या बापाचा धिक्कार केला . पाहायला आलेल्या तिसऱ्या गृहस्थालाही परतावं लागलं , कारण मुलीच्या बापाची मागणी पुरी करण्याचं सामर्थ्य त्याच्याही ठिकाणी मुळीच नव्हतं ; आणि त्यानंतर हा चौथा आला .

चिरुतासाठी लोक असे धडपडत होते , यात काहीच आश्चर्य नव्हतं . ती निरोगी , सुंदर अन् बांधेसुंद होती . कामसुद्धा ती खूप करायची .

पेरणी , नांगरणी , अन् कापणी , शेतीसंबंधीचं कोणतंही काम असो , त्यात तिची बरोबरी दुसरी कोणतीही मुलगी करू शकत नव्हती . कापणीच्या वेळेला ती विळा घेऊन सकाळीच शेतात जी जायची , ती धान्य कापून कापून त्याचे ढीग लावून द्यायची आणि एकदम संध्याकाळीच घरी जाऊन विसावा घ्यायची !

शेतीचं नव्हे तर घरचं कामकाज करण्यातही ती हुशार होती . यामुळेच ज्याचं तिच्याशी लग्न होईल त्याच्या घरात उपासमारीची पाळी कधीच येणार नाही , असं सगळे म्हणत .

चिरुतासाठी जेव्हा स्थळांवर स्थळं यायला लागली , तेव्हा आपल्या लेकीचं महत्त्व बरंच वाढलं असं तिच्या बापाला वाटू लागलं . तिच्यासाठी आपण कितीही मागितलं तरी ते मिळेल या कल्पनेनं त्याची मागणी अधिकच वाढू लागली .

आणखी एक गोष्ट ! मुलगी सासरी गेल्यावर घरची पंचाईत होईल या विचाराने

2 दोन शेर धान

तिचा बाप काली परयन* तिच्या लग्नाचा विचार टाळतच गेला! जी व्यक्ती येते तिला हा म्हातारा परतवून लावतो हे मुलीच्या आईला-कुज्जालीला-पसंत नव्हतं. पुढच्या वेळेस मुलीचं लग्न पक्कं होईल असं दर खेपेला तिला वाटे. पण पुढच्या वेळेसही तीच गत! बोलणी व्हायची पण फलनिष्पत्ति काही नाही!

जेव्हा निलंपेरचे लोकमुद्धा नाराज होऊन परतले तेव्हा मात्र कुज्जालीच्या धैर्याचा बांध फुटला. ती म्हणाली, “हे काय चालवलं आहे तुम्ही? जो येतो त्याला तुम्ही परतून लावता! शेवटी विचार काय आहे तुमचा? मुलीला काय असंच ठेवायचं आहे तुम्हाला?”

काली घराचा मालकच होता! तो अधिकाराच्या स्वरात म्हणाला, “काय करायचं ते मला माहीत आहे!”

कुज्जालीला राग आला तिनं रागातच विचारलं, “काय माहीत आहे तुम्हाला?”

“ऐक, मुलीसाठी हिशेबाचे पुरे पैसे अन् धान मिळाल्याशिवाय मी कुणालाच ती देणार नाही! जो माझी मागणी पुरी करील त्याच्याशीच तिचं लग्न लावून देईन. यात कुणाचं काही नुकसान थोडंच आहे?”

“मलाही काही बोलायचं आहे. ऐका. पोरगी कमावून खाऊ घालील याच विचाराने स्वस्थ बसता ना तुम्ही?”

काली परयन आपल्या बायकोचं ते बोलणं ऐकून अतिशय संतापला आणि तिला मारायला त्याने एक पाट उचलला! कुज्जाली मागे सरली! त्या दिवशी नवरा-बायकोत चांगलीच बाचाबाची झाली!

ताडाच्या धैलीत दोन शेर धान घालून काली परयन बाहेर गेला व थोड्याच वेळात परत आला. तेव्हा दोघांचं भांडण अधिकच पेटलं. त्याला कुज्जालीच्या विरुद्ध पुष्कळ बोलायचं होतं.

“चीमान्तराचे झाडून सगळे परयर असेच दुष्ट असतात!” कालीनं सुनावलं! आपल्या माहेरची निंदा मुकाट्यानं सहन करणं कुज्जालीला अशक्य झालं, आणि ती म्हणाली,

“गुत्थातून घेऊन अशा तऱ्हेच्या गोष्टी कराल तर....”

भांडणाने आता अधिकच पेट घेतला.

चिरुता मध्येच बोलली, “आई, तुला जरा गप्प नाही का राहता येत? बाबांना काय वाटेल ते म्हणू दे.”

दोघांनाही थांबवून तिनं पुन्हा म्हटलं, “माझ्यासाठी तुम्ही आपसात भांडण करू

* परयन (पराया) - शेतात काम करणारा अस्पृश्यांचा एक वर्ग

अनेकवचन - परयन

स्त्रीलिंग - परयी

नका ना!”

दुसऱ्या दिवशीसुद्धा मागणी घालण्यासाठी लोक आले. मुलगा होता ‘इट्टूकेट्टू’ घरातील वेलुत्ताचा पुत्र कोरन!

कोरन तीन - चार लोकांसह आला होता. हे लोक का आले आहेत ते कुणी काही न सांगता काली परयननं ओळखलं. नेहमीप्रमाणेच तो गंभीर होऊन बसला. आलेले लोक काही न बोलता थोडा वेळ तसेच उभे राहिले. सर्वांच्या मागे उभ्या असलेल्या कोरनची दृष्टी झोपडीच्या आतल्या बाजूला गेली. चिरुता चुलीजवळून उठून दरवाजाजवळ येऊन उभी राहिली हे त्यानं पाहिलं. ती जणू गालातल्या गालात स्मित करीत आहे असं त्याला वाटलं.

पाहुण्यांपैकी एकानं म्हटलं, “बाबा, ओळखत नाही का?”

“वा, वा! ओळखतो, ओळखतो तर”, गंभीरतेने कालीनं म्हटलं. दुसऱ्या कुणीतरी विचारलं, “काय, अम्मा इथे नाहीत का?”

“हूँ.”

“मुलगी चिरुता?”

“हूँ.”

पाहुण्यांचा थोडा आदरसत्कार केला पाहिजे असं आता कालीला वाटलं. एक - दोन आसनं घालून तो म्हणाला,

“बसा बसा, असे उभे का?”

सर्वजण बसले. कालीने झोपडीच्या आतल्या बाजूला नजर टाकून हाक मारली, “ए चिरुता”

“काय बाबा?”

“पानाची चंची घेऊन ये बेटी!” अन् तो पाहुण्यांकडे पाहता म्हणाला, “असा ह्याच्यात फार खर्च होतो. मुलीला पाहायला दररोज पाच - सहाजण येतात! सर्वांना कमीतकमी पान - सुपारी तरी दिली पाहिजे ना?”

पाहुण्यांपैकी एकानं म्हटलं, “आहे आमच्याकडे, आपण नका तसदी घेऊ त्याची!”

चिरुता पान - सुपारीची चंची घेऊन आली. त्यावेळी तिचा चेहरा लाजेनं लाल होत होता. जाणून बुजून चिरुताची व कोरनची दृष्टादृष्ट झाली, पण तिकडे कुणाचं लक्ष गेलं नाही.

“अरे कोण! मावसा का! मला वाटलं दुसरं कुणी तरी असेल!”

या कुशल प्रश्नाचं उत्तर मावसाच्या ऐवजी कोरननंच दिलं.

“आल्याबरोबरच मी पाहून घेतलं होतं. अम्मा कुठे आहे?”

“अम्मा पन्तलिकुन्नांच्या घरी गेली आहे.”

थोड्या वेळाने चिरुताने विचारले, “मावसाजी, तुम्ही इतके अशक्त का दिसता?”

“दुष्काळाचे दिवस आहेत ना पोरी!”

चिरुता आत गेल्यावर काली परयनने पाहुण्यांच्या बरोबर गोष्टी करायला सुरुवात केली. कोरनबरोबर चिरुताच्या सोयरिकीची गोष्ट निघाली तेव्हा तो गंभीर झाला व थोडा वेळ थांबून म्हणाला,

“मी बोललो म्हणजे झगडा होता. कुणालाच माझं बोलणं आवडत नाही.”

“का बाबा?”

“गोष्ट अशीच आहे- पुरे पैसे घेतल्याशिवाय मी माझी मुलगी कुणालाही देणार नाही....”

एकानं म्हटलं, “आम्हीही मुलीसाठी पैसे दिल्याशिवाय तिला न्यायला आले नाही!”

“तेच तर मी सांगतो आहे. पूर्वीप्रमाणे आता मुलगी नाही मिळणार!”

“पण काही मर्यादा तर असेल पैसे घेण्याची?”

“त्याच मर्यादेचा निर्णय करायला तुम्ही आला आहात का?”

कालीशी झगडा करून आपल्या पक्षाचे लोक निघून न जावोत म्हणून कोरनला मनातल्या मनात भीती वाटली. चिरुताही उत्सुकतेने दरवाज्याला बिलगूल उभी राहिली! पुन्हा दोघांची दृष्ट्यदृष्ट झाली.

काली आणि कोरनचा मावसा संतापून बोलणार इतक्यात कोरन म्हणाला, “आपसातच संतापण्याची काही गरज नाही.” त्यानं कालीला विचारलं, “बाबा, मुलीसाठी तुम्हाला किती रकम पाहिजे? जरा सांगा तर खरं?”

त्याची हिंमत पाहून चिरुता मनातल्या मनात अतिशय प्रसन्न झाली. कोरनचा हा प्रश्न तिला ठीक वाटला, पण कोरनच्या मावशाला मात्र त्याचं अशा प्रकारचं बोलणं बिलकूल आवडलं नाही.

मुलीला पाहायला येणाऱ्यांचा तोच मुख्य होता! मग मुलीच्या पैशांच्या बाबतीत कोरननं बोलणं कितपत योग्य होतं! आजपर्यंत असं कुणीच केलं नव्हतं! तो चिडून म्हणाला, “तर मग तूच सगळं ठरव. आम्ही उगीच कशाला आले आहोत? आम्ही जातो.”

तो उठला. काय करावं ते कोरनला समजेना. त्याचा मावसा जायला निघाला.

त्याला ऐकू जाईल अशा रीतीनं काली बोलला, “माझी मुलगी पाहिजे असेल तर पंचवीस पासरी धान अन् पन्नास रुपये द्यावे लागतील!”

कोरनचा मावसा तर एकदम वळून स्तंभित झाला. “काय सांगता आहा? हा कुठला न्याय? यावेळी उत्तर दिलं नाही तर माझ्या पोटात सलत राहील! सांगा पाहू

तुमच्या लग्नात तुम्ही किती दिलं होतं?”

कालीचं उत्तर तयार होतं. “ही मुलगी पाहिजे असेल तर मी जे मागतो ते द्यावं लागेल!

इतकी मोठी मागणी ऐकून कोरन घाबरून गेला! या वेळीही त्याची दृष्टी चिरुताकडे लागली होती. जणुकाही दोघं डोळ्यांनीच गोष्टी करीत होती! त्यानं विचार केला की मागणी फार मोठी आहे. आपण ती पुरी करू शकणार नाही. मागणी जरा कमी करावी असं म्हटलं तर मुलगी द्यायला काली निश्चित इन्कार करील! दुसरं असं की, अशा रीतीनं खुशामत करण्याचं त्याचं कामही नव्हतं! त्याच्यापेक्षाही अधिक रक्कम देऊन चिरुताला घेऊन जाणारे मिळतीलच!....अरेरे! चिरुताची प्राप्ती त्याच्या नशिवात नाही.... निराश भावनेनं त्यानं चिरुताकडे पुन्हा नजर फेकली.

तिनं स्मित केलं - जणू त्याला ती आशाच दाखवीत होती.

मावसा नाराज होईल तर होवो किंवा आपल्याला दोघी ठरवील तर ठरवो, असा मनातल्या मनात विचार करून कोरननं म्हटलं - “बाबा, जे तुम्ही मागता ते मी देईन! चैत्र महिना संपेपर्यंत मुलीच्या बाबतीत दुसऱ्या कुणालाही शब्द देऊ नका!”

“जा! निर्लज्ज कुणीकडचा!” अजून तेथेच असलेला मावसा म्हणाला. कोरनच्या या निर्लज्जपणाच्या व्यवहारात भागीदार होण्याची त्याची इच्छा नव्हती! विवाहाची गोष्ट कोरनला स्वतःलाच पक्की करायची होती तर त्यानं आपलंच कशाला आपल्याला इथं! मावशाला मोठा अपमान वाटला!

काली परयन कोरनची अट कबूल करायला बिलकूल तयार नव्हता. वयात आलेल्या मुलीला अशा रीतीनं अधिक दिवस तो घरात ठेवू शकत नव्हता!

“माझी मागणी जो अगोदर पुरी करील त्यालाच मी आपली मुलगी देईन.” काली परयननं आपला निश्चय सांगितला.

असं असलं तरी चिरुताचे विशाल अन् काजळाने भरलेले डोळे कोरनला आशा देत राहिले की चैत्र महिन्यापर्यंत ती त्याची वाट पाहात राहील!

दोन

चिरुताला मागणी घालण्यासाठी कोण कोण येत आहे याची बातमी कोरन काढत राहिला. काही लोक खूप होऊन परतून गेले, पण लग्नाचं मात्र कुणाशीच पक्कं झालं नाही, एवढं त्याला कळलं.

चिरुता त्याच्या बाजून आहे असं त्याला कधी कधी वाटायचं. कारण, त्या दिवशी ती त्याच्याकडे अर्धपूर्ण दृष्टीने पाहता होती व स्मित करीत होती. त्या दिवशी त्यानं जे सांगितलं ते तिच्याच प्रेरणेनं सांगितलं असा त्याचा विश्वास होता. निरोप घेतानासुद्धा तर तिने तशीच खूण केली होती.!

पण इकडे एक नवीनच भानगड सुरू झाला! चम्पकुलमच्या चात्तनचा कुज्जालीवर प्रभाव पडला होता. पैसा कमी मिळाला तरी हरकत नाही, पण चिरुताची सगाई चात्तनशीच व्हावी अशी कुज्जालीची इच्छा होती. चिरुता मात्र चात्तनला अनुकूल किंवा प्रतिकूल काहीच बोलली नाही. चात्तन बहुतेक दररोज तिथे जाऊ लागला.

कोरन धर्मसंकटात पडला.

गेल्या चैत्रातील कापणीच्या दिवसात तो घोवीस हजार पासच्या बी घातलेल्या शेतात कापणीला गेला होता. तो आणि चिरुता जवळ-जवळच राहात होते. काम पुरं होईपर्यंत दोघांनी जवळजवळच शेतात कापणी केली होती. अन् कापणीनंतर आपापल्या धान्याचे भारेही खळ्यात जवळजवळच जमा केले होते!

किती आनंदाचे दिवस होते ते! आपसात गोष्टी करता करता कापणी होत होती! चिरुता किती हसरी होती! काहीही म्हटलं तरी ती हसायची! आपल्या झोपडीत ती जी शाकभाजी शिजवी ती त्यालासुद्धा चाखायला देई! तिच्या भाऱ्यात एक प्रकारची सफाई असे! तिला मजुरी पण सर्वात जास्त मिळायची! तिच्या चंचीतून चात्तनने पानसुद्धा घेऊन खाल्लं होतं.

याच दिवसात कोरननं आपल्या मनात निश्चय केला होता की, आपण चिरुताशीच लग्न करायचं. त्याच्याशी बोलतांना हसल्याखेरीज ती गप्पाच करू शकत नव्हती! कोरन समोर असताना चित्ताकर्षक लज्जेचा भाव तिच्या चेहऱ्याची शोभा वाढवीत असे!... तिच्या मानेवर एक काळा तीळ आहे... गालावर ओठांच्या दोन्ही बाजूला सौंदर्यबिंदूप्रमाणे खळ्या पडल्या आहेत... त्याच दिवसात बोलणी करून त्यानं

लग्नाचं पक्कं केलं असतं तर किती छान झालं असतं!

त्या कापणीत चात्तनसुद्धा तर आला होता! आता कोरनला उमजलं की त्याचवेळेस चात्तनची दृष्टीसुद्धा चिरुताकडे लागली होती! चिरुताच्या घरी दररोज जाऊन तो तिला वश करून घेईल की काय? तिची आई तर त्याला अनुकूल आहेच! चिरुताच्या मनात मात्र कोरनच भरला आहे असा त्याला विश्वास होता, पण काय ती आपल्या वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध जाऊ शकेल!

पन्नास रुपये व पंचवीस पायऱ्या धान! मुलीसाठी इतका जास्त पैसा देऊन कोणी लग्न केल्याचं कधी ऐकलंही नव्हतं! चैत्राच्या कापणीनंतरसुद्धा इतकं जमवता येईल की नाही याची शंकाच होती! आणि समजा, जमवता आलं तरी ऐन पावसाळ्यात, श्रावण भाद्रपदात- शेतातल्या मजुरांना जेव्हा काम मिळत नाही तेव्हा त्यांची काय गत होईल? सारी कमाई खर्च करून लग्न केलं तर त्यालाही उपाशीच राहावं लागणार! कसंही करून पन्नास रुपये व पंचवीस पायऱ्या धान जमा केल्यानंतरही वरचा खर्च पडेल तो निराळाच! नवरीला कपडे, सासू - सासऱ्याला कपडे, पंचायत संघाची वर्गणी, असा कितीतरी खर्च लागणार! हा सर्व येणार कुठून?

कसंही करून एवढं धन जमवायचा कोरनने निश्चय केला. कोणाकडेही ओणप्पणीमध्ये* कराराने लागून, उधार घेऊन काही करण्याचा त्याचा प्रथम विचार नव्हता! पण आता असं करणं अपरिहार्य आहे हे त्याच्या लक्षात आलं. कोणताही किसान लग्न करण्यासाठी उधार घ्यायला तयार होईल. कारण, मग त्याला काम करायला एकाच्या जागी दोन - दोन माणसं मिळतात ना!

कोरनने आपल्या वडिलांच्या-वेलुत्ताचा सल्ला घेतला. वेलुत्ता कबूल झाला. “तू कुठेही जाऊन उधार आण बेटा! पण मालकांना जरा विचारून घे! त्यांच्याच अन्नावर तुझं पोषण झालं आहे! बऱ्याच काळापासून आपण त्यांचे दास म्हणून काम करतो आहोत!”

“तर मग मालकाकडूनच उधार घेणं ठीक होईल, नाही?”

वेलुत्ताला ही सूचना पसंत पडली. त्या म्हाताऱ्याला पुष्कळशा जुन्या गोष्टी आठवत होत्या. फार वर्षांपूर्वी जेव्हा त्यानं कोरनच्या आईशी लग्न केलं तेव्हा मोठे मालक जिवंत होते. लग्नाचा खर्च मालकांनी स्वतः केला होता! त्याच्याही पूर्वी त्याच्या वडिलांच्या लग्नाचाही सर्व खर्च मालकांनीच केला होता! याप्रमाणे पिढ्यान्पिढ्या अरबकल घराणं व वेलुत्ताचा परिवार यांच्यात चालत आलेला संबंध म्हाताऱ्यानं कोरनला सविस्तर सांगितला. कोरन बायको आणील तेव्हा त्यानं ती मालकांच्याच

* करारबद्ध काम - परयन व पुलयन यांना पैसे व धान देऊन किसान त्यांना वर्षभर कराराने आपल्या कामाकरीता ठेवतात. अशा मजुराला ‘ओणप्पणिकारन’ म्हणतात.

8 दोन शेर धान

खर्चाने आणावी, हीच त्याची इच्छा होती. परंतु इच्छेप्रमाणे लागेल तेवढं धान व रुपये देऊ शकण्याची अरअक्कल घराण्याची ती जुनी स्थिती आता राहिली नव्हती! त्यावेळी त्यांच्याकडे पुष्कळ जमीन व घरं होती. आता मात्र परिस्थिती पार बदलली होती! आता ते बंगलेही राहिले नव्हते अन् जमीनही राहिली नव्हती! आता शेतसुद्धा ठेक्यावर घेऊन ते पिकवत होते. त्यासाठी फारशा मजुरांची गरज पडत नव्हती! असं असलं तरी त्यांना विचारूनच दुसरीकडे ओणप्पणीमध्ये लागणं ठीक होतं! वेलुत्ताने कोरनला हे नीट समजावून सांगितलं!

कोरन अरअक्कल मालकांकडे गेला. त्यांच्याबरोबर वेलुत्ताही होता. कोरनच्या इच्छेप्रमाणे कोठेही जाऊन काम करण्याची परवानगी मालकांनी दिली. ते स्वतःही काही करू शकत नव्हते.

उधार कुठे मिळू शकेल याचा कोरन विचार करू लागला. कोणत्याही बड्या किसानाकडे त्याची व्यवस्था करायला त्याने आपल्या मावशाला जाऊन सांगितलं.

“त्याच मुलीला आणण्यासाठी धान अन् रुपये घ्यायचे आहेत ना? मग त्यासाठी मी कोणतीच मदत करू शकत नाही.” मावशाने उत्तर दिलं.

मध्यंतरी चिरुताच्या घरी अनेक घडामोडी झाल्या. त्या सर्वांची बातमी कोरनला वेळोवेळी लागत होती. चिरुताच्या आई - बापांचं आपसातच भांडण झालं. कालीनं कुज्जालीला मारलंसुद्धा म्हणे! रडणं, धोपटणं ऐकून शेजारचे लोक गोळा झाले होते!

चिरुताचं लग्न चात्तनबरोबर व्हावं अशी कुज्जालीची फार इच्छा होती. काही झालं तरी ती चात्तनशीच चिरुताचं लग्न लावून देणार होती! उलट कालीचाही हट्ट आता अधिक वाढला होता. कोणी काही म्हटलं तरी पुरा पुरा पैसा घेऊनच तो मुलगी देणार होता! या बाबतीत तो पोरीच्या आईचंही ऐकायला तयार नव्हता!

कुज्जाली चात्तनला म्हणाली, “जेथे जमेल तेथून धान व रुपये यांची तू व्यवस्था कर.”

कुठेतरी ओणप्पणीमध्ये लागून उधार घेऊन काम भागविण्याच्या उद्योगाला चात्तनसुद्धा लागला. चात्तनच्या सर्व हालचालींचा पत्ता कोरनला लागत होता व कोरनच्या सगळ्या प्रयत्नांची माहिती चात्तनलासुद्धा मिळत होती. या शर्यतीत धान व रुपये घेऊन जो प्रेमिक प्रथम पोचेल त्यालाच मुलगी मिळेल असं लोक म्हणत.

पण मुलीचा विचार काय आहे हे मात्र कुणालाच माहित नव्हतं, हे समजून घेण्याची कुणालाही गरज वाटली नाही! आई - बाप मिळून तिचं लग्न ठरवणार अन् ती जाणार! बस्स. एवढीच तर गोष्ट! मुलीला स्वतःला काय वाटतं याचा चात्तननेसुद्धा कधी विचार केला नाही!

पण कोरनला मात्र, चिरुताला आपण पसंत आहोत किंवा नाही याची चिंता पडली होती. इतके कष्ट करून धान व पैसे जमविल्यानंतर तिनं जर त्याला पसंत केलं नाही

तर मग त्यानं काय करावं? तिच्या इच्छेविरुद्ध जबरदस्तीने तिला या बंधनात का अडकवायचं? पण छे! ती आपल्याला पसंत करणार नाही असं होणारच नाही!.... पण बापानं आईला मारलं तेव्हा तिनं आपल्या मनातही गोष्ट का नाही सांगून टाकली! कदाचित चात्तनबरोबरच तिला लग्न करायचं असेल! नाही तर तिनं स्पष्ट का सांगितलं नाही! ते काहीही असलं तरी कोरननं पैशाची व्यवस्था करण्यात काहीही बाकी ठेवलं नाही.

कोरनचा कुज्जपी नावाचा एक मित्र आहे. कॅनिकराच्या एका बड्या किसानाकडे कैक वर्षांपासून तो काम करत आहे. कोरनला तो पुष्पवेलिल औसेप्प-(जोसफ)कडे घेऊन गेला.

पुष्पवेलिलचं घर पाहताच ते एका श्रीमंत शेतकऱ्याचं घर असल्याची कोरनला खात्री पटली. एक इंजिन, चारपाच मोठमोठ्या नावा, धानाच्या चार - पाच मोठमोठ्या कोठ्या, गाई, बैल, म्हशी, रेडे सर्व पाहून इथे कामाला कधीही तोटा पडणार नाही असं त्याच्या लक्षात आलं. त्या घराचे मालक कोरनच्या मागणीनुसार धान व पैसे घायला कबूल झाले.

पण त्याच्या काही कडक अटीही होत्या. वर्षभरात कमीतकमी 280 दिवस काम केलं पाहिजे. दिवसभर काम करण्याची मजुरी म्हणून दोन शेर धान मिळेल. कापणीच्या दिवसात एकेका दिवसाच्या अंतराने एकेक पेंडी खर्चासाठी दिली जाईल. कापणीनंतर पायांनी मळणी करून झाली म्हणजे धानाचा एक दशांश हिस्सा धान त्याला देण्यात येईल. याखेरीज कोणत्याही प्रकारची सवलत कोणत्याही प्रसंगी मिळणार नाही. सर्व काम संपल्यावर प्रत्येक कामकऱ्याला चाळीस - चाळीस शेर धान अधिक मिळेल. उधार किंवा कर्जात दिलेलं सर्व त्यातून कापून घेऊन हिशेब केला जाईल.

कसंही करून चिरुताला मिळवावं ही काळजी कोरनला होती. तो औसेप्पच्या अटी पूर्णपणे समजून घेण्याच्याही भानगडीत पडला नाही. तो तर कोणत्याही अटी पाळायला तयार होता! त्याने सर्व अटी मान्य केल्या. अशा तऱ्हेने धान व पैसे यांची व्यवस्था झाली.

तीन

लग्न झालं. अर्थात् लग्नाचा विधी पार पडला. जेवणावळ झाली नाही. त्या पूर्वीच मुलीला आता न्यायचं की नाही, हा प्रश्न कसा उभा राहिला कोण जाणे!

मुलीला आपल्याबरोबर नेण्याचा कोरननं आपला निश्चय सांगितला. काली परयननं म्हटलं

“हे होणं शक्य नाही.”

“का? का नाही पाठवणार मुलीला?”

मोहल्यातल्या लोकांना प्यायला व आमच्या मालकाच्या नजराण्यासाठी पैसा दिल्यावरच मुलीला पाठवणं शक्य होईल.”

लग्नाला आलेल्या लोकांचे दोन पक्ष झाले. एका पक्षानं म्हटलं, “पैसे तर दिलेच पाहिजेत; मग ते याच वेळेला का देऊ नयेत? मुलीला रोखून ठेवण्यात काय अर्थ?” दुसऱ्या पक्षाने काली परयनच्या म्हणण्याचं समर्थन केलं.

मूक वाग्युद्ध सुरू झालं. एका माणसाने उठून भाताच्या ढिगात एक लकूड गाडलं आणि म्हटलं की, भांडणाचा निकाल होईपर्यंत कोणीही भाताला हात लावायचा नाही.

भांडण पेटलं. काही लोक मारपीट करायलाही तयार झाले. चिरुताचं मन तुटायला लागलं. आपल्या लग्नाच्या समारंभाचा शेवट मारपीटीत व रक्तपातात होईल असा विचार तिला स्वप्नातही आला नाही. तिथे आलेले लोक एक तर तिच्या पित्याशी नाहीतर पतीशी विरोध करणारे होते! भांडण वाढल्याने पित्यावर किंवा पतीवर आपत्ती ओढवली तर? या चिंतेने तिचं मन व्याकुळ झालं. हे दोघेही का भांडतात? जमलेले सारेच लोक त्यांचे दुष्मन आहेत हे दोघांनाही कसं समजत नाही?वडिलांना आज नाही उद्या तो पैसा मिळणारच आहे! पतीनं तरी आपला हट्ट का चालवावा? आजच नेलं पाहिजे का? चार दिवसांनी नेलं तर काय मोठं बिघडणार आहे?

पण दोन्ही पक्षांपैकी कुणीच नमतं घेत नव्हतं. मारपीट सुरू झाली. तेव्हा सर्वांच्या आवाजाहून उंच असा कोरनचा आवाज ऐकू आला.

“मुलीला मी आज नेणार नाही.”

एकदम शांतता पसरली. चिरुताची चिंता दूर झाली. तिने पतीकडे पाहिलं. एकदम

ताठ उभं राहून व हात उंच करून स्पष्ट व उच्च स्वरात कोरननं पुन्हा म्हटलं,

“मुलीला मी आज नेत नाही.”

चिरुताच्या चेहऱ्यावर स्मित झळकलं.

सारे लोक कोरनची घोषणा ऐकून स्तब्ध झाले. सगळीकडे शांतता पसरली.

“ह्याला म्हणतात न्याय!” कालीच्या मुखातून शब्द निघाले. त्याच्या पक्षाच्या लोकांनीही आपली संमती दर्शविली.

मधमाशांच्या पोळ्यातून येणाऱ्या भुणभुणीप्रमाणे गर्दीतून एक आवाज निघाला : “हा वरपक्षाचा पराजय आहे.”

हे ऐकताक्षणीच सर्वांचा रोख बदलला. “वराने सर्वांचा अपमान केला” एकानं म्हटलं. “असं असेल तर आपण इथून निघून गेलं पाहिजे.” दुसऱ्यानं म्हटलं.

कोरनला आता एका नवीन आघाडीवर सामना द्यावा लागला. त्याचे सारे नातलग खाल्ल्याप्याल्याशिवाय रुसून जाऊ लागले. सारे मिळून आता त्याच्यावर बहिष्कार टाकणार! चिरुताच्यासुद्धा हे लक्षात आलं.

काली विजयोल्हासानं फुलून बोलला, “जा जा, सगळेच्या सगळे चालते व्हा! लग्नाच्या वेळी माझ्या दरवाज्यावर भांडणतंटा व्हायला नको! तुम्ही सगळे धूर्त आहात, माझ्यासमोर आपला रंग दाखवू नका.”

वधूचा पिताच वरपक्षाला हे सारं सुनवीत होता! सगळेजण आपापलं सामान घेऊन बरोबरच निघून गेले. कुज्जप्पीसुद्धा थांबला नाही. त्यांना आपण थांबवू शकत नाही हे कोरनच्यासुद्धा लक्षात आलं. एक - दोन माणसांनी तरी नावासाठी थांबायचं होतं!

कोरनचा बापदेखील निघून गेला. जाता जाता कुज्जप्पीनं केवळ दोनदा तिकडे नजर टाकली.

कोरन एखाद्या मूर्तीसारखा निश्चल उभा आहे हे चिरुतानं बघितलं. मनातल्या मनात तिला आपल्या बापाचा फार राग आला. सगळे बाप अशाच प्रकारे आपल्या मुलीचं लग्न करतात काय? प्रेमळ बापाचं हेच का लक्षण? याची कटुता मरेपर्यंतही विसरणं शक्य नाही! पोरीच्या लग्नाला आलेल्या लोकांना शिव्या देऊन हाकलायचं म्हणजे काय?

विचारा तिचा पती! उभ्या उभ्यानेच त्याचे पाणी पाणी होत होते. कुठेच मुलगी मिळत नव्हती म्हणून जसं काही त्यानं हिच्याशी लग्न केलं होतं! सगळे नातलग रागावून गेले होते. आता हा पुरुष तिच्यावर प्रेम करू शकेल! वरपक्षाकडील एकही जण तिथे राहिला नव्हता!

घराच्या चारही बाजूला असलेल्या मकईच्या लांब लांब धांड्यामागून खाली मान घालून एक गृहस्थ घराकडे येत होता! कोण तो?

चात्तन! तो गेला नव्हता! एकटाच तिथे राहिला होता! बाकी सर्वच गेले होते!

12 दोन शेर धान

चिरुताला आश्चर्य वाटलं. तिचं मन थोडं शांतही झालं. पतीने आमंत्रित केलेल्या पाहुण्यांपैकी शपथेला कमीत कमी एक तरी माणूस राहिला म्हणायचा! पुरे आहे एक!

चातन कोरनजवळ जाऊन म्हणाला, “सगळे तुझ्यावर जळत होते! तू वाईट वाटून घेऊ नकोस!”

कोरनने चातनला मिठी मारली. त्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले.

चार

गरिबाच्या झोपडीतही स्त्री - पुरुषात प्रेम व आकर्षण वाढत असलेलं दिसतं. त्यांच्यामध्येही शृंगार रस असतो. झोपडीमध्येसुद्धा स्त्रीला कटाक्ष फेकण्याची कला माहीत असते आणि पुरुषाला प्रेमरज्जूनी बांधून आपल्या अंकित करून ठेवण्याची शक्ती असते. झोपडीतसुद्धा स्त्री - पुरुष एकमेकांसाठी प्रतिज्ञा करतात.

ती पाहा, चांदण्या रात्री विशाल सागरावर वाऱ्याच्या गतीनुसार चालणारी एक नौका दिसत आहे! तिच्यात आनंदसागरात बुडलेल्या देवतांप्रमाणे दोन व्यक्ती दिसतात. त्या आहेत चिरुता अन् कोरन!

कोरनच्या मांडीवर डोकं ठेवून चिरुता स्वस्थ उताणी पडली आहे. तिच्या प्रसन्न मुखाकडे पाहता असतानाच कोरनच्या अभिलाषा कधी कधी शब्दांच्या रूपाने प्रकट होत आहेत. या मस्तकावर एक बिन्दी लावून रेशमी चोळी व चांगले कपडे घालून पूर्णपणे नटलेल्या माझ्या जोडीदारणीला मला पाहता आलं तर.....ठीक आहे.....हा चैत्र महिना जाऊ दे!”

चिरुताची इच्छा काही वेगळीच होती. कोरननं कुडतं घालावं, अंगावर चादर घेऊन दिवसा त्यानं आपल्या पुढे पुढे चालावं अन् आपण त्याच्या मागे मागे जावं असं तिला वाटायचं. तिनेही मनात निश्चय केला. “चैत्र महिना तर येऊ दे!”

“एक दिवस आपण दोघंही आलपुषाला जाऊन सिनेमा का पाहू नये!” कोरननं म्हटलं,

चिरुताचीसुद्धा सिनेमा पाहण्याची इच्छा होती. अजूनपर्यंत तिने सिनेमा कधी पाहिलाच नव्हता!

एकमेकांशी प्रेमरज्जूने बद्ध झालेल्या या दांपत्याच्या सर्व इच्छा म्हणजे चोळी, कुडतं...आलपुषाची सहल, अशा निस्सार गोष्टीतच गुंतून राहण्यासारख्या नव्हत्या. त्यांना यापेक्षा अधिक विधायक काम करायचं होतं. त्यांचं प्रेम म्हणजे एका चुंबनात किंवा आलिंगनात संपण्यासारखा आवेश नव्हता!

कोरननं म्हटलं, “आपल्याला आपलं कर्जसुद्धा फेडायचं आहे ना चिरुता?”

“यात काय संशय? जरूर फेडायचं आहे!” चिरुतानं उत्तर दिलं.

तिच्या गालावरून हात फिरवीत कोरननं विचारलं, “बरं, प्रथम मुलगा की

मुलगी?’

तिला मुलगा हवा होता. एकदम कोरनचा आनंद मावळत्यासारखा वाटला. त्याचा चेहरा फिका पडला. “पण हे कर्ज म्हणजे आपल्याला एक शापच होणार आहे का? आपण तर आपलं कर्ज फेडीत नाही!

कोरन आपल्या वडिलांना काही देत नव्हता. त्याला जे ऋण फेडायचं होतं ते तो फेडीत नव्हता!

पण त्यात त्याची काहीच चूक नव्हती.

“मजुरीपैकी अर्धा शेर धान रोज माझ्याकडे देत चला. थोडं थोडं जमलं म्हणजे एकदम जाऊन बाबांना देऊन या.” चिरुतानं आश्वासन दिलं.

गुणी पत्नीला जे मिळायला हवं होतं ते मिळालं. दोघांचे ओठ गाढ चुंबनाच्या आनंदानुभूतीत मग्न झाले.

कोरन कुज्जप्पीबरोबर राहात आहे. त्याच्या घराच्या एका भागाला पोत्याने आडोसा करून ते त्यानं आपल्याला राहण्याजोगतं बनविलं आहे.

तो ढगाळलेला दिवस होता! थंड हवा सुटली होती, अन् मधून मधून पाऊससुद्धा येत होता. थंडी खूप वाजत होती.

त्या दिवशी कोरननं कामावर जाऊ नये असं चिरुतानं म्हटलं. कोरनचीसुद्धा जाण्याची इच्छा नव्हती. काम होतं पाण्यात बुडी मारून माती काढण्याचं. अशा गारठ्यात माणूस बाहेर असूनसुद्धा थरथरतो! पाण्यात जाऊन काम करील तर काय होईल? अगदीच काकडून जाईल तो!

पण कामाला गेल्याशिवाय चालणार कसं? 280 दिवसांत काही कमी व्हायला नको! चैत्र महिन्यात वर्षभराची पुरी कमाई मिळण्यासाठी ठरलेलं काम करणं भाग होतं! त्या कमाईतून उधार घेतलेली रक्कम कापून राहिलेल्या बाकीतून किती तरी गोष्टी पुऱ्या करायच्या होत्या!

चैत्रानंतरच खरं जीवन सुरू होणार होतं! आपले सगळे लोक तर रुसूनच वेगळे झाले होते. मदत करणारं कुणी नव्हतं. पुरी अंगमेहनत करून काम केलं तरच काहीतरी निभाव लागणार! इतकंच नव्हे तर कामावर गेलं नाही तर उपाशी मरावं लागेल!

कोरननं विचारलं-“घरात तांदूळ किंवा कण्या काही आहे का?”

घरात काही असलं तर कामावर जाऊ नये या इराद्यानेच कोरननं हा प्रश्न विचारला हे चिरुताच्या लक्षात आलं.

“नाहीतर उपासच करू - या गारठ्यात कामावर जाऊन आजारी पडलात तर!” - तिनं जबाब दिला.

कोरन गप्प राहिला.

ती पुन्हा म्हणाली, “अर्धा पाव तांदूळ अन् एक अर्धी आणेची आहे. थोडी मरचीनी विकत घेऊन आज याच तांदळावर काम भागवता येईल!”

असं असलं तरी घरात रिकामं बसून राहणं कोरनला बरं वाटलं नाही. उजेडानंतर दोन - तीन तासांनी ढगातून काही सूर्यकिरणं दिसू लागली.

“मी जरा मालकाकडे जाऊन येतो” - कोरननं म्हटलं.

कोरन आज कामावर जाणार नाही असं पक्कं करून तिनं कोरनला मालकाकडे जाऊ दिलं. जवळजवळ अर्ध्या तासानंतर सूर्य पुन्हा ढगात लपला आणि पृथ्वीवर अंधार पडला. मुसळधार पाऊस सुरू झाला.

कुज्जप्पीच्या मुलाला पाठवून चिरुतानं एका पैशाची मरचीनी आणि एका पैशाचं मीठ, मिर्ची, मातीचं तेल व पान मागवलं. कांजी व भाजी तयार करून ती कोरनची वाट पाहात बसली, पण कोरन परत आला नाही.

तो कामावर गेला असेल का? या गारठ्यात तर म्हैससुद्धा पाण्यामधून पळून जाईल! डुबक्या मारून तो पाणी काढित असेल का? अन् कामावर गेला असेल तर दुसऱ्या दिवशी नक्की आजारी पडणार तो!

वेळ चालला होता! काय पण गारठा पडला आहे! वेळ किती गेला याचा पत्ता लागत नव्हता! चिरुता आपल्या अंगाभोवती चटई लपेटून लवंडली! थोड्याच वेळात तिचा डोळा लागला!

तिला भास झाला की कोरननं आपल्याला हाक मारली. ती दचकून उठली. पण कुणीच नव्हतं तिथं! तिनं बाहेर जाऊन पाहिलं. अजूनपर्यंतसुद्धा कोरन परत आला नव्हता! संध्याकाळ झाल्यासारखी वाटत होतं. भूकही खूप लागली होती! कांजीतील थोडं पाणी काढून प्यावं या विचाराने ती आत गेली.

घरात कांजीची अन् भाजीची भांडी रिकामी पडली होती. कुत्र्याने ती चाटली असणं शक्य नव्हतं. तिने सारं तर शिंक्यावरच ठेवलं होतं! “कोणीतरी भांडी उतरून खाल्लं आहे खास!”

हे काम कोणी केलं असेल ते चिरुता समजली. याच्या अगोदरसुद्धा कुज्जप्पीच्या मुलाने रात्री घरात घुसून खाल्लं होतं. आवाज ऐकून त्या दिवशी तिची झोप उघडली होती व तो पकडला गेला होता.

चिरुताला दुःख झालं. ती रागानं लाल झाली. संध्याकाळी कोरन कामावरून येईल तेव्हा त्याला काय सांगायचं? छातीवर हात ठेवून ती जोरजोरानं शिव्या देऊ लागली.

कुज्जप्पीची बायको माणी बाहेर बसून सूप विणत होती. तिनं विचारलं.

“काय ग, कुणाला शिव्या देतेस तू?”

“पाहिलंसं, कुणीतरी शिंक्यावरची कांजी अन् भाजी खाली काढून खाऊन टाकली

आहे. यापेक्षा तो कुत्र्याचा गू खाता तर बरं होतं !”

ती शिव्या देत राहिली. माणी उठून आली. तिने विचारलं,

“कुणी बरं खाल्लं असेल ?”

“तुझ्याच पोरानं, आणखी कुणी ?”

आपला मुलगा असं करू शकत नाही असं माणी म्हणाली. त्यानेच या वस्तूवर हात मारला याबद्दल चिरुताला काहीच शंका नव्हती. माणीने याचा अर्थ असा केला की, चिरुतानंच खाल्लं असेल अन् कोरन आल्यावर त्याच्याकडून मार खावा लागेल या भीतीनं हा खोटा आळ ती आपल्या मुलावर घेत आहे ! चिरुताला हे सहन झालं नाही. तिच्या पोटात काही राहू शकत नव्हतं. यापूर्वी चिन्ननं केलेली चोरी चिरुतानं तिला सुनवली आणि म्हटलं... “फाल्तू - कुत्रीसारखा पोराना जन्म दिला म्हणजे झालं नाही काही ! त्यांना चांगलं वळण लावलं पाहिजे आणि त्यांचं नीट पालनपोषणसुद्धा केलं पाहिजे.”

“फू... जा-जा !”

“मला धुतकारशील तर बघ हं, सांगून ठेवते,”

“चल, निघ माझ्या घरातून !”

चिरुता हरली. कुठे जाणार ती ? अन् कुठं जाऊन राहायला जागाही तर नाही ! त्याच लोकांच्या कृपेनं नवरा - बायकोला आसरा मिळाला होता !

आपला विजय झाला असं समजून माणी आणखी बोलत राहिली.

चिरुता चूप झाली.

अंधार पडायला लागला तेव्हा कोरन थंडीने थरथरत परत आला. त्याच्या हातातल्या ताडाच्या थैलीत धान, मरचीनी, मीठ, मिर्ची वगैरे जरूरीच्या सर्व वस्तू होत्या. चिरुता नाराज होऊन आपल्याला रागावेल अशी त्याला भीती वाटत होती !

चिरुतासुद्धा घरात भिऊन उभी होती. ती तोल सुटून भांडली होती, म्हणून स्वतःला दोष देत होती. रागात ती इतकं बोलून गेली याबद्दल तिला काय शिक्षा मिळेल कोण जाणे !

कोरन घरी पोचताच त्याची अपराधी पत्नी पुढे होऊन त्याच्या जवळ गेली अन् म्हणाली, “माझ्याकडून आज एक चूक झाली आहे.” कोरनलाही तर हेच सांगायचं होतं. त्याच्याकडूनसुद्धा चूक झाली होती. चिरुतानं सारी हकीकत सांगितली अन् म्हटलं, “रागाच्या भरात मी नाही नाही ते बोलून गेले.”

कोरन गपचूप उभा राहून सर्व ऐकत होता. शेवटी त्यानं निर्णय दिला, “जा तिच्या पाया पड अन् माफी माग.”

चिरुता हे करायला तयार नव्हती. माणीनेसुद्धा तिला शिव्या दिल्या होत्या. इतक्यात मागच्या बाजूनं रडण्याचा आवाज आला.

अंधारात लपून छपून परत आलेल्या चोरालाचिन्ननला-माणीनं पकडलं होतं, अन् ती त्याला खूप बडबत होती !

ते ऐकून चिरुताला गप्प राहणं अशक्य होतं. ती माणी व चिन्नन यांच्यामध्ये पडली. चिन्ननसाठी उगारलेला ठोसा चिरुताच्या पाठीवर धपकन आदळला आणि अशा तऱ्हेनं त्या दोघांचं भांडण तिथेच मिटलं. कोरननं त्या दिवशीच्या मजुरीच्या दोन शेर धानाचा हिशेब दिला.

धान गरम करून चिरुता कुटायला लागली. चुलीजवळ बसून अंग शेकत शेकत कोरननं मरचीनी कापून ठेवली. जेवण तयार होईपर्यंत दिवासुद्धा विझून गेला. गवतकाडी जाळून त्याच्या प्रकाशात बसून दोघांनी जेवण केलं.

झोपण्यासाठी जेव्हा त्यांनी अंग टाकलं, तेव्हा ती त्याला म्हणाली,

“नेहमी असंच दुसऱ्याच्या घरी पोट भरत राहणार काय ?”

“आज मी तम्पुरानसमोर हा प्रश्न काढला होता ! जमीन उंच करून झोपडी बांधायची तर परवानगी मिळाली आहे.”

“थोड्या वेळानं चिरुतानं विचारलं,

“पण त्यासाठी वेळ कुठे आहे तुम्हाला ?”

“रोज कामावरून परत येताना एकेक नाव माती आणून टाकून घायची आहे. जमीन उंच होईल तेव्हा झोपडी उभी करू !”

कोरन याचाच विचार करीत होता. म्हणजे चैत्राच्या अगोदर नवीन घरात राहायला नाही मिळणार तर !

पाच

आपलं घर तयार करण्यासाठी पाण्यातील जमीन उंच करण्याच्या कामाला कोरन लागला. पाण्यापासून जमीन एक वीत वर आली. पौष महिन्यापर्यंत शेतात धान्य पेरण्यापूर्वी ती चांगलीच वर थायला हवी. चांदण्या रात्रीसुद्धा एकसारखी माती टाकून तो जमीन उंच करण्याच्या कामी लागला. तम्पुराननं सांगितलं होतं की जमीन वर आणायची तर दहा-पंधरा नारळीची झाडं सुद्धा लावता येतील इतकी तरी ती वर असली पाहिजे.

अश्विनाचा महिना आहे. मुहूर्त पाहून शेताला बांध घालायचं काम सुरू करायचं आहे. त्या दिवशी शेतकऱ्याचे सर्व दास एकत्र येतात अन् जेवण होतं. पूंचा (पाण्यात असलेल्या) शेतात काम करणारे परयन व पलयन* यांना त्या दिवशी ब्रह्मचर्य पाळावं लागतं.

त्या प्रसंगी तर दहाजणामागे एक घडा ताडी अन् पाच शेर धानाच्या कण्या मिळतात. त्या दिवशी दहाही कामगारांच्या बायकासुद्धा हजर होत्या. दहांचा म्होरक्या शमयल (सॅम्युअल) पुलयन सर्वांना ताडी पाजीत होता. कोरन तीन ग्लास प्याला. तोपर्यंत बाकीच्यांनी पाच - पाच, सहा - सहापर्यंत ढोसले होते. कोरन तेवढ्यावरच तृप्त होता.

चेन्नन सर्वात जास्त प्याला होता. तो कोरनला म्हणाला, “हे ठीक नाही. तुला अजून एक ग्लास घेतली पाहिजे.”

“मी आणखी प्यालो तर मला उलटी होईल.”

त्याने आणखी एक ग्लास प्यावा असा सर्वांनी आग्रह धरला, पण कोरननं नकार दिला.

तेव्हा कुञ्जपी म्हणाला, “तर मग तुला बांधून पाजू.”

बस्स. मग काय? चेन्ननने कोरनचा हात पकडला. कुञ्जपीनं पाय पकडले.

अखेर कोरनला निरुपयाने ती प्यावीच लागली.

* पुलयन - हा परयनसारखाच पण त्यापेक्षाही कमी दर्जाचा अस्पृश्यांचा एक वर्ग

बहुवचन - पुलयर

स्त्रीलिंग - पुलयी

एका बाजूला उभ्या राहिलेल्या साऱ्या बाया गप्पांचा आनंद लुटत होत्या. त्यासुद्धा एकेक, दोन-दोन ग्लास प्याल्या होत्या. चिरुताही प्याली होती. मधेच माणीनं म्हटलं, “चिरुता, बघितलंस, तुझ्या परयनला सगळे मिळून एकसारखं पाजून सवय लावतात! याचा परिणाम तुलाच भोगावा लागेल बरं! रात्री पिऊन येत जाईल अन् तुला मार खावा लागेल!”

चिरुताच्या पोटातल्या दोन ग्लास ताडीनेही आपलं काम सुरू केले. ती म्हणाली, “तुमचेच परयन असं करतात. माझा परयन कितीही पिऊन आला तरी तोंडातून ‘अग’ म्हणून म्हणत नाही. कारण, मी आपल्या मयदिचं उल्लंघन करीत नाही.”

माणीला वाटलं, चिरुतानं आपला अपमान केला. तिला राग आला. ती म्हणाली, “वा, ग, दोष काढतेस काय आमचे! कोणत्या मयदिचं उल्लंघन झालेलं तू पाहिलं आहेस?”

कुञ्जपी ओरडला, “ए माणी, तुझी जीभ तोंडात गप्प नाही राहणार काय?”

कोरननं चिरुतालासुद्धा बोलायला मना केलं. पण माणी अन् चिरुता यांचा वाद अजून संपला नव्हता. चेन्नन व शमयल यांच्या बायका मध्ये पडल्या तरीसुद्धा दोघींच्या मध्ये वागबाण चालूच राहिले.

माणी म्हणाली, “लाज-शरम तर तुला नाहीच. अर्धी रात्र आहे की पहाट आहे, भर दुपार आहे की संध्याकाळ आहे, याचा विचार न करता नावेत परयनबरोबर सारखी हिंडत असतेस!”

चिरुताला राहवलं नाही.

“जिथं परयन व त्याची बायको यांच्यात प्रेम असतं तिथं असचं असतं!”

शमयल पुलयनच्या बायकोवर आता ताडीचा रंग बराच चढला होता. तिचं डोकं भिरभिरायला लागलं. ती जड आवाजात म्हणाली, “ओ माणी पोरी, जवानीमध्ये सर्वच असं करतात! आपण कशा होतो?”

माणीनं म्हटलं, “अगंबाई! आपण थोडी लाज-शरम अन् पडदा यांचाही विचार करत होतो.”

चिरुताला आपला मोठा अपमान झाल्यासारखं वाटू लागलं. पण उत्तर काय द्यायचं ह्या विचारानं ती त्रस्त झाली. माणीचाही राग उतरला नव्हता. ती पुन्हा म्हणाली, “हा शिणगार बिणगार का वाढत चाललाय, माहीत आहे?”

“कां?” डोळे उघडण्याचा प्रयत्न करीत शमयलच्या बायकोनं विचारलं, “सांग ना?”

“अगं, इतकंच नाही, यामुळे आपल्या तम्पुरानलासुद्धा धोका आहे. पूंचा शेतात काम करायचं आहे. धाग्याप्रमाणे बारीक बांधच आपलं रक्षण करतो. - सत्य हाच त्याचा पाया आहे. पवित्र व स्वच्छ होऊन जाणार नाही तर सत्यानाश होईल. याचा

परिणाम तम्पुरानला भोगावा लागेल. शेतात पीक येईल तेव्हाच तर लोकांना चोरीनं अगर दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनं काही मिळेल! आमच्यावरच चोरीचा दोष लावायला लागली! चिन्नच्या बापानंच बरोबर नेऊन काम लावून दिलं होतं!”

शमयलच्या पुलयीला काहीच समजलं नाही! तिनं विचारलं,

“काय ग. काय भानगड आहे ही?”

माणीनं आणखी म्हटलं, “अग अम्मा, ही परयनला मुळीच सोडत नाही.”

पुलयी हसली. आता चिरुताला बोलायची संधी मिळाली. ती म्हणाली, “अरे, अरे ही तर मोठी अजब गोष्ट आहे! तुझा परयन तुझ्याजवळ येत नसेल तर त्याला काय मी जबाबदार आहे?”

बोलत बोलत चिरुता माणीजवळ आली आणि तर्जनी दाखवून म्हणाली, “अहाहा! पूंचा शेतात कसं काम करावं हे मलासुद्धा माहीत आहे म्हटलं! मी सुद्धा तम्पुरानांची पिढ्यानपिढ्यांची दासी आहे! त्यांच्याकडेही मोठी जमीनदारी आहे.”

याप्रमाणे बायका एकीकडे एकमेकींना कमी लेखून भांडत होत्या तेव्हा दुसरीकडे त्यांच्या पुरुषांतसुद्धा दुसऱ्याच विषयावर गप्पा चालल्या होत्या.

चेन्ननं आपली शंका प्रगट केली. “पण परयन व पुलयन नसतील पर पूंचा शेत चांगलं पिकेल तरी कसं,” हा प्रश्नच असा होता की, ‘नाही चांगलं पिकणार’ असं सांगायची कुणाची हिंमत झाली नाही.

इट्यातीनं म्हटलं, “परयन व पुलयन ह्यांच्याचमुळे पूंचा शेती होऊ शकते. दुसऱ्या लोकांनी प्रयत्न केला होता, पण त्यांच्याकडून हे पार पडलं नाही.”

शमयल पुलयननं म्हटलं, “पण परयन व पुलयन नष्ट होण्याची स्थिती तर आता आलेली नाही.”

ताडीच्या प्रभावाने गोंधळलेल्या कोरनच्या डोक्यात एक प्रश्न उभा राहिला. “आपण असूनसुद्धा कामच केलं नाही तर काय होईल?”

कुज्जप्पी डोकं वर करून म्हणाला, “उपाशी राहावं लागेल.”

इट्यातीनं पुस्ती दिली, “तम्पुरान लोकसुद्धा उपाशी राहू लागतील.” चेन्ननं आपलं मत दिलं, “साऱ्या देशात उपासमारी पसरेल.” शमयल जोराने हसला. ओलोम्पीला दुसरंच काहीतरी वाटलं. त्यानं म्हटलं, “ह्या विभागात किती पासऱ्यांची जमीन असेल?” या गैरलागू प्रश्नावर पोन्निट्टी हसून म्हणाला, “साऱ्या देशात किती पासऱ्यांची जमीन असेल? अरे, हे कोणाला माहीत आहे?”

ओलोम्पीनं आपल्या प्रश्नाचा अर्थ समजावून सांगितला, “गोष्ट अशी आहे की, शेतात वखरून, नांगरून, बी पेरून भरभराट करणारे तर परयन व पुलयनच आहेत ना बाबा!”

कोरनला आणखी एक गोष्ट सुचली, “तम्पुरान लोकांनी आपली घरं जिथं बांधली

ती जमीन एकसारखी माती घालून परयन लोकांनीच पाण्यावर काढली ना?

शमयल पुलयननं आपल्या लहानपणची एक गोष्ट सांगितली.

“त्यावेळी तेथे आठ-दहाच घरं होती. आज आठशेच काय, हजारालाही वर घरं आहेत. हे सारं परयन व पुलयन यांच्याच मेहनतीचं फळ नाही का?”

कुज्जप्पी हलकेंच म्हणाला, “पण धन आणि धान तर तम्पुरानांचंच खर्च झालं होतं ना?”

“पण धन आणि धान त्यांच्याजवळ आलं कुठून?” कोरननं प्रश्न केला.

“त्यांनी शेती करून आणि पेरून मिळवलं.”

“कुणी केली शेती? आणि पेरलं कुणी? परयन पुलयन यांनीच तर शेती केली आणि पेरली.”

धान्य पिकलं अन् तम्पुरान लोकांनी आपली कोठारं भरली. आपल्या मेहनतीनं माती घालून घालून परयन अन् पुलयन यांनीच तर पाण्यावर जमीन उठवली आणि तिच्यात नारळाची झाडं लावली. पण नारळं तोडून नेणारे कोण? तर तम्पुरान लोक! इट्यातीनं हे सर्व खरं असल्याचं समर्थन केलं.

शमयलला पुन्हा जुन्या गोष्टी आठवू लागल्या. त्यावेळच्या मोठमोठ्या मालक लोकांची नावं त्यानं ऐकवली. आता ते मेले होते, पण ते सारे सत्याने व इमानदारीने वागणारे होते.

तो म्हणाला, “धान गोळा करून विकायला ते शेती करत नव्हते. धान्य माणसांना खाण्यासाठी होतं!

याप्रमाणे त्या साऱ्यांच्या गोष्टी मागच्या काळच्या शेतीपासून तो आजकालच्या शेतीपर्यंत आल्या. आजकाल छोटे, छोटे सारे शेतकरी बरबाद होत आहेत, हे शमयलनं मान्य केलं.

आलोम्पीने या गोष्टीवर आणखी प्रकाश टाकला. छोटा शेतकरी बटाईवर शेत घेतो. तो वेळेवर पेरणी करू शकत नाही. त्यासाठी जवळ पैसा पाहिजे ना? पैसा तर राहात नाही. अन् मग तो कर्ज घेतो... कापणी व मळणी संपत नाही तोच मालकाचा मनुष्य ‘परा’ (मोजण्याचं माप) घेऊन हजर होतो व जे काही थोडफार पीक आलं असेल त्यातला मालकाचा हिस्सा घेऊन जातो. जे शिल्लक राहतं त्यातून ज्याचं कर्ज असेल त्याला देतो. अखेर त्याच्याजवळ राहतंच काय? पुन्हा कर्ज घेतो. तरीसुद्धा त्याची उपासमार काही सुटत नाही!”

पोन्निट्टीनं म्हटलं, “ठीक आहे. चार-पाच मालक सोडून बाकी सर्वांची हीच दशा आहे. या छोट्या तम्पुरानांची स्थिती आपल्यासारख्या मजुरापेक्षाही अधिक खराब आहे.”

कुज्जप्पीनं म्हटलं, “हे भगवान्! अशा मालकांचे दास बनण्याची पाळी

आमच्यावर येऊ देऊ नकोस रे बाबा !”

इतक्यात पुष्पवेली औसेप्प तिथे येऊन पोचला व म्हणाला, “चला चला, वेळ झाली.”

स्त्रिया व पुरुष यांच्या गोष्टी बंद झाल्या. नावेत बसून सारे औसेप्पच्या बरोबर कामाला निघाले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी चिरुताच्या मांडीवर डोकं ठेवून माणी सकाळच्या उन्हात पडली होती. चिरुता माणीच्या केसातल्या उवा काढून-काढून मारत होती !

सारे स्त्री-पुरुष आदल्या दिवसाच्या गोष्टी विसरून गेले होते.

सहा

शेतात कसून काम करण्याची वेळ आहे. कुट्टनाटात कामामुळे जीवन त्रस्त झालं आहे ! सारेजण एक प्रकारच्या गर्दीत आहेत. लोकांचं येणं जाणं सर्व एकाच उद्देशानं प्रेरित झालेलं आहे. सर्वत्र काम चाललेलं आहे !

औसेप्पची सहा हजार पासरीची जमीन सहा शेतात विभागली आहे. प्रत्येक शेतात काम चालू आहे. तीन हजार पासऱ्यांच्या एका शेतसमूहात तलावाच्या काठावर सहाशे पासऱ्यांचा औसेप्पचा एक तुकडा होता.

सान्या शेतांचे चारही बाजूंचे बांध नीट करण्याचं काम संपलं, पण औसेप्पच्या सहाशे पासरीच्या तुकड्याचा बांध बांधायलासुद्धा अद्याप सुरवात झाली नव्हती. शेतातून पाणी काढायचं यंत्र लावण्यात आलं होतं.

एके दिवशी काम संपवून कोरन नावेतून घरी परतत होता. संध्याकाळचा अंधार पडून दोन-अडीच घंटे झाले होते. त्याच्या समोरून एका नौकेतून दोन गृहस्थ विरुद्ध दिशांना जात होते. त्यातील एकानं दुसऱ्याला विचारलं,

“हे काय, या शेतांत यंत्र लावल्यानंतरही विभाग आखण्याचं काम झालं नाही !”

“हा बांध एका मोठ्या शेतकऱ्याचा आहे. म्हणून या शेतात वेळेवर असं काहीच होत नाही.” दुसऱ्यानं उत्तर दिलं, “पुष्पवेली औसेप्पचे दास कोण कोण आहेत ?”

शमयल, कुञ्जप्पी आदींची नावं त्या दुसऱ्यानं सांगितली आणि म्हटलं, “यांच्यापैकी कोणीच आपली जबाबदारी ओळखत नाही. नाहीतर अजून हा बांध बांधल्याशिवाय असा पडून राहिला नसता. आता हा कधी होणार ?”

कोरनला ही गोष्ट फार खटकली ! कुट्टनाट्या कोणत्याही किसान मजुराला हे सहन करणं शक्य नव्हतं. त्यांच्या मनात आलं की नाव थांबवून त्यांना उत्तर द्यावं, “त्यांना एकाच जागी नव्हे तर सहा-सहा जागी काम करावं लागतं. रात्रंदिवस ते काम करीत असतात.” असं उत्तर त्याच्या मनात आलं; पण त्याला हे उत्तर ठीक वाटलं नाही.

त्या रात्री कोरनला झोप आली नाही. पुष्पवेली औसेप्पच्या दासांविरुद्ध केलेली तक्रार त्याला अपमानकारक वाटली.

ओणप्पणीमध्ये भाग घेऊन काम करण्याचा त्याचा पहिलाच प्रसंग होता.

आतापर्यंत ज्याला गरज होती त्याच्याकडे तो रोजंदारीवर काम करीत होता! ओणप्पणीमध्ये भाग घेतल्यानंतर तो मजूर राहिला नाही. त्याला आता दासाची योग्यता आली.

त्यानं काय करायचं हे अगोदरच निश्चित झालेलं होतं. उद्या कोण बोलावील, काम कसं करावं लागेल वगैरेची काळजी करण्याची आता जरूरी राहिलेली नव्हती. आता त्याच्यावर ठरीव जबाबदाऱ्या पडल्या होत्या. कामसुद्धा रोजच्या मजुरीसाठी करावं लागत नव्हतं. आता तो देशाला जरून ते अन्न मिळविण्यासाठी काम करणारा होता. देशवासियांना अन्न देण्याकरिता काम करीत होता. ज्या शेतात तो काम करतो त्यात दुसऱ्या कोणत्याही शेतापेक्षा अधिक पीक निघालं पाहिजे.

याप्रमाणे कुठ्ठनाटच्या परयन व पुलयन यांच्यातील स्पर्धेची भावना साऱ्या राज्याचा दुष्काळ दूर करण्याला उपकारक ठरली.

असे विचार धोळू लागल्यावर कोरनला झोप कशी येणार! त्याच्यासकट सर्वच काम करणाऱ्या लोकांच्यात ही जबाबदारीची भावना नाही! हेच त्यांनी म्हटलं की नाही! हे आपल्या प्रमुखानं ऐकलं असतं तर -

कोरन उठला त्यानं कुज्जप्पीला हाक मारली. तो तरी कुठे झोपला होता? कोरननं जे ऐकलं होतं ते कुज्जप्पीला सांगितलं. कुज्जप्पीला सुद्धा काही सांगायचं होतं. कुज्जप्पीलासुद्धा ह्या शेतापैकी एका मालक शेतकऱ्यानं काही ऐकवलं होतं. कोरनला वाटत होतं की बांध न बांधला जाणं मालकांना अपमानकारक आहे!

कुज्जप्पीनं म्हटलं, “हं हं, तू तर अजून नवीनच आहेस! प्रमुखाला थोडं डोकं किंवा अवकल असेल तरच काही काम होणार की नाही? त्याला काही समज तरी आहे का? नंतर मात्र कामाचे डोंगर उचलायला लागेल. पण या प्रकारचा तम्पुरान शोधून सुद्धा सापडणार नाही! चैत्र महिन्यात धानाची मजुरी मोजायच्या वेळी पहा. आमच्या भांड्यात एक सुद्धा धान पडू देणार नाही! मोजण्याचं काम अशा रीतीनं होईल की सारं धान मालकाच्याच हिशशात जाईल. आपल्या लोकांची धानाची मजुरी मोजण्याच्या वेळेस सगळे लोक मोजणाऱ्याला मनातल्या मनातच शाप देतात. एखाद्या वेळी पान खाण्यालाही त्यांच्यासमोर एक मूठ घेण्याची सोय नाही.”

कोरननं म्हटलं, “हा बांध ठीक करण्याचं काम आपण उद्याच का सुरू करू नये?” कुज्जप्पी कबूल झाला.

मोठ्या पहाटे औसेप्पचे सर्व दास प्रमुखाच्या घरी गोळा झाले. काम काही एका पद्धतीनं झालं पाहिजे असं कोरननं म्हटलं असं केल्यानं शेती चांगली होते. कुज्जप्पीनं दुजोरा दिला. शमयलचं सुद्धा हेच मत होतं. कोरनचा आणखी एक विचार होता. शेती करायची होती सहा शेतात! सर्वांनी मिळून काम करायचं असलं तरी प्रत्येकावर एकेका विभागाची जबाबदारी सोपवणं ठीक होतं. यामुळे प्रत्येक व्यक्ती आपल्या

विभागावर लक्ष ठेवून आपापली जबाबदारी सांभाळील.

शमयल याच्याशी सहमत होता. त्यानं म्हटलं - “मग ते आताच ठरवून टाका.”

या गप्पांत भाग न घेता नारळाच्या झाडाखाली चादर पांघरून पडलेला चेन्नन बोलला, “मी या प्रकारची कोणतीच जबाबदारी आपल्यावर घ्यायला तयार नाही.”

थोडा वेळ कोणीच काही बोललं नाही. तेव्हा कोरननं विचारलं, “असं का? तू देखील पुष्पवेलीचा दास आहेस ना?”

चेन्नन थोडा वेळ गप्प राहून बोलला, “ए पोरा, मी काही आताच दास बनलो नाही. बापजाद्यांपासून आम्ही पुष्पवेलीचे ओणप्पणीकार आहोत. म्हणूनच मी सांगितलं की माझ्याकडून हे व्हायचं नाही.”

ही गोष्ट कोरनच्या लक्षात आली नाही. ‘पिढीजात’ दास असल्यामुळे तर विशेष जबाबदारीनं काम सांभाळलं पाहिजे, ही अधिक महत्त्वाची गोष्ट नाही का?

“पूंचा शेताचं पीक परयन व पुलयन यांच्याच मेहनतीवर अवलंबून असतं. आपण आपलं काम नीट करीत नाही म्हणूनच देशात दुष्काळ पडतो.”

चेन्नननं हसत म्हटलं, “हो, हो, नवीन बिब्वी छपरावरसुद्धा झाडू लावते!”

अशाच तऱ्हेनं बोलायली होत राहिली तर कोरन आणि चेन्नन यांच्यात जरूर झगडा होईल असं सर्वांना वाटलं. तसं होऊ नये म्हणून शमयलनं एकेक शेत एकेकावर झोपून दिलं. नदीच्या काठावरच्या सहाशे पासच्या शेताची जबाबदारी कोरनवर सोपवली. चेन्ननसाठी कोणतंच शेत ठेवलं नव्हतं. वाटणी करताना त्याची संमतीसुद्धा घेतली नव्हती. त्याच्या उपस्थितीकडेही कोणी लक्ष दिलं नाही.

चेन्नन जरा ताठ होऊन बसला. पर्वतावरच्या हवेनं जणू त्याला जागं करून सशक्त बनवलं होतं. त्यानं हिशेब विचारण्याचा निश्चय केला.

“शमयलभाई, तुम्ही हे काय केलं?”

“काय आहे रे?”

“तुम्हीसुद्धा दुसऱ्यांच्याच सारखे झालात? आरुपरा घराण्यातील परयर हे पुष्पवेलीचेच दास आहेत ना? कुठून वाहवत तर आलेले नाहीत?”

शमयलनं म्हटलं, “माहीत आहे मला ते.”

“तसं असतं तर तुम्ही असं केलं नसतं. ही माझ्या तम्पुरानची शेती आहे हं! बाहेरून आलेल्या लोकांवर तुम्ही शेताची जबाबदारी सोपवली अन् मला विसरलात! आम्हीसुद्धा पुष्पवेलीचंच मीठ खातो आहो ना?”

“माझ्याच्यानं होणार नाही असं तूच म्हटलं होतं ना?”

“तसा तर कधी कधी तम्पुरानशीसुद्धा भांडतो मी! कधी-कधी कामावरदेखील जात नाही! तम्पुरान कधी-कधी मारतातसुद्धा! वर्षभरात कमीतकमी दोनदा तरी मार खातो मी, हे तुला माहीत आहेच! पण तम्पुरानच्या शेतात पीक काढायचं काम माझं

आहे !”

“मग तुला जे शेत पसंत असेल ते तू कर.”

चेन्न पुन्हा पुष्पवेली व स्वतःचे घर यासंबंधी सांगू लागला.

पुष्पवेलीचे लोक एकेकाळी फार श्रीमंत होते. पुढे त्यांचं सारं काही बरबाद झालं. नंतर त्यांची परिस्थिती सुधारली. अन् पुन्हा बिघडली. हल्ली ती पुन्हा सुधारत चालली आहे. पुष्पवेलीच्या बाबतीतील हा सारा चढ-उतार सोसत त्यांच्या सेवेत राहूनच त्याचे बापदादे गुजराण करीत होते. दुष्काळाच्या दिवसांत, तसंच समृद्धीच्या दिवसातही ते पुष्पवेलीच्या बरोबर होते. आपल्या आजोबांनी त्यावेळच्या तम्पुरानला दटावलेलं त्यानं आपल्या लहानपणी पाहिलं होतं. अशा चेन्नला कोणी दूर सारू शकतं का? बाजूला सारलं तरी तो बाजूला होईल का?

त्याच दिवशी सहाशे पासऱ्यांच्या शेताला बांध बांधायचं काम सुरू करण्याचं निश्चित झालं. चेन्नला आपला अधिकार प्रगट केल्याशिवाय राहवलं नाही. तो म्हणाला, “मी आज बांध घालायला येऊ शकत नाही.”

शमयलं विचारलं, का?”

“माझ्याकडून हे होणार नाही. जाऊन तम्पुरानला सांग.”

जुने संबंध असल्यामुळे तम्पुरानजवळ आपल्याला थोडंफार स्वातंत्र्य आहे, असा चेन्नचा विश्वास होता. ते त्याला आपल्या साथीदारांसमोर मिरवायचं होतं.

सात

चेन्न अवश्य अपराधी होता. अशा वेळेला कामावरून जाणं अगदी अयोग्य होतं. तम्पुरानजवळ त्याला कितीही स्वातंत्र्य असलं तरी हे ठीक नव्हतं. कुटुंबाच्या पुलयनला हे शोभण्यासारखं नव्हतं. मजुरी मिळो न मिळो, मिळकत होवो न होवो, धान उत्पन्न करून खळ्यात पोचवून देणे हे त्याच कर्तव्य होतं. ही परंपरेनं चालत आलेली व्यवस्था आहे.

असं असलं तरी त्याला मार देऊन त्याचा पाय तोडणं, त्याची झोपडी तोडताड करून पाडून टाकणं हे न्याय्य म्हणता येणार नाही. त्याचा सत्यानाश करून टाकला आहे. त्याच्या घरातली गाडगीमडकीसुद्धा फोडून टाकण्यात आली. त्याच्या मुलांनासुद्धा मारहाण करण्यात आली, मोठ्या मुलीने छोट्या मुलाला घेऊन पाण्यात उडी टाकली, तरीही तिला मार बसला असं सांगतात. सहा महिन्यांच्या मुलाबरोबर तिनं डुबकी मारली पण मुलालाही सोडलं नाही. पाय तुटल्यामुळं खाली पडल्यावरसुद्धा चेन्नला मार बसला असं ऐकलं.

तम्पुराननं अशा तऱ्हेनं माणुसकीला मूठमाती देऊन निर्दयपणा दाखवावा हे कोरनला अगदी असह्य वाटलं. त्या घटनेसंबंधी ऐकताच त्याच्या अंगाचा थरकाप उडाला. तो ज्याच्याकडे काम करत होता तोच हा त्याचा तम्पुरान. श्रीमंती व गरिबीतही साथ देणारे हे आरुपरा परयर! चेन्ननं किती अभिमानानं वर्णन केलं होतं! त्यानं म्हटलं होतं - तम्पुरानच्या शेतात पीक निर्माण करण्याचं काम त्याचं आहे. आपण काहीही केलं तरी मालक सहन करतील असा त्याचा विश्वास होता. सारं सहन करण्यासाठीच तर मालकं जणू त्याचे बांधलेले आहेत!

चारही बाजूंना पळून गेलेली त्या घरातली सारी माणसं रात्रीपर्यंत तरी एकत्र आली असतील का? काय चेन्न तशाच स्थितीत अजूनही पडला असेल?

पुष्पवेलीच्या लोकात बापदादांच्या काळापासून चालत आलेल्या वात्सल्याची गोष्ट अगदी खोटी असली पाहिजे, असं कोरनला वाटलं. त्याच्या ठिकाणी नावालाही वात्सल्य नाही. अज्ञानात पडलेल्या अन् सत्याची प्रतिमा असलेल्या या विचाऱ्या परयननं तम्पुरानला सर्वस्व अर्पण करून त्याच्या निर्दय ढोंगावर विश्वास ठेवला होता! आता चेन्न काय विचार करीत असेल? अन् त्याचे स्वर्गातील बापदादे?

आपल्या तम्पुरानसाठीच जन्म घेणाऱ्या, जगणाऱ्या अन् मरणाऱ्या त्या परयनचे आत्मे आज पाय तुटलेल्या चेन्ननच्या चार बाजूंना कदाचित फिरत असतील! त्या लोकांची सारी सेवा फुकट गेली म्हणायची!

कोरननं कुञ्जप्पीला म्हटलं, “एका दृष्टीनं पाहिलं तर आमचे सगळे परिश्रम व्यर्थ आहेत.”

“का रे?”

“असंच आहे. आपण जीव तोडून काम केलं तरी काही फायदा नाही. आपण सारे मूर्ख आहोत. मी अरक्कल घराण्याचा दास आहे, पुष्पवेलीचा ओणप्पणिकार आहे. माझा तम्पुरान श्रीमंत आहे. आमच्या शेतात सर्वात जास्त पीक झालं अशी भावना आम्ही ठेवतो व तसे वागतोही. पण काही फायदा नाही.”

कुञ्जप्पी हेतुपूर्वक हसला. कोरन अजाण बालक होता जणू! कुञ्जप्पीलासुद्धा काही सांगायचं होतं. तो म्हणाला, “एका परयनला तम्पुराननं चार-पाच थपडा मारल्या म्हणून एवढे विचार करण्याचं किंवा बोलण्याचं काय कारण आहे! तुमच्यासारख्या पोरांना काय माहीत आहे? तम्पुराननं दासांना मारूनसुद्धा टाकलं आहे अन् त्यांच्या प्रेतांना दगड बांधून नदीत फेकून दिलं आहे. त्यांचा तो अधिकार आहे!”

कोरन - “अस्सं! हा त्यांचा अधिकार आहे! हा कसा काय अधिकार आहे बुवा?”

कुञ्जप्पीनं उत्तर दिलं, “एक तर, माती अन् चिखल यात उभं राहून बी पेरायला अन् पाण्यात डुबक्या मारून बांध वगैरे बांधायला आपण इतके कष्ट का सहन करतो असं तुला वाटत असेल! पण माझ्या बाबा, नीट समजून घेतल्याशिवाय याचं दुःख मानून घेऊ नकोस! कष्ट आहेत हे तर ठीक आहे. पण परयन व पुलयन यांचा जन्म उगीच मिळत नाही! पूर्वजन्मीच्या पुण्याईचं फळ म्हणूनच पुलयनचा जन्म मिळतो. जरा विचार कर. सान्या देशातल्या लोकांसाठी अन्न निर्माण करण्याचं काम कोण करतं? परयन व पुलयन हेच ना? अन् तू म्हणतोस फायदा काय?”

कोरनच्या मनात हे तत्त्वज्ञान शिरलं नाही. तो दुसऱ्याच कसल्यातरी विचारात होता. पिढ्यान् पिढ्यापासून चाकरी करणाऱ्या विश्वासू परयनच्या मुलाला मारपीट करून त्याचा पाय तोडला जातो, तर काही चूक झाल्यास काल आलेल्या कोरनचं ते काय करतील?

कुञ्जप्पीनं आणखी म्हटलं, “पुढच्या जन्मी आपलं भलं होईल! हां, एक गोष्ट मात्र खरी. चेन्ननला जरा जास्तच शिक्षा मिळाली. इतकी व्हायला नको होती. ऐक बाबा, अरे, जुन्या जमान्याचे मालक आता राहिले नाहीत. अशा तऱ्हेनं कधी मारलं तर ते स्वतःही रडत असत, स्वतः शुश्रुषाही करत असत. ते दासांना जसं काही

आपल्या घरचं मानत असत.”

“एका मुलाचा जन्म झाला म्हणजे प्रसव, नामकरण, विवाह इत्यादींचा सर्व खर्च तेच लोक करीत असत. त्या काळात तम्पुराननं एखाद्याला बडवलं तर त्याचं भाग्य फळफळायचं! पण आता ती सगळी परिस्थिती बदलून गेली आहे!”

ह्या सान्या गोष्टी पुष्कळ अंशी खऱ्या आहेत हे कोरनला माहीत होतं. त्याच्या आजोबाचा मृत्यू झाला तेव्हा त्याच्या तम्पुराननंच क्रियाकर्माचा सगळा खर्च केला होता. अरक्कलच्या मोठ्या तम्पुराननंच काठीच्या आधारानं उभं राहून सर्व कर्म विधिपूर्वक स्वतः करवून घेतलं होतं. प्रेत पुरलं त्यावेळी बिचारे बुद्धे तम्पुरान रडले होते! हे सगळं ठीक होतं. जुन्या जमान्यातले कुडनाटचे शेतकरी आणि पुलयन यांचा हार्दिक संबंध होता. त्याकाळात ते जणू एका कुटुंबाचे घटक होते!

कुञ्जप्पीनं पुन्हा म्हटलं, “त्या काळी तम्पुरान लोक जांघेखालीच मारत असत. माराच्या वेळेला चुकून कधी दुसऱ्या जागी मार बसला तर दासाच्या कुटुंबाची ते स्वतः काळजी घेत असत!”

कुञ्जप्पी जुन्या काळची परिस्थिती विस्ताराने सांगू लागला. “पूर्वी कशी स्थिती होती माहीत आहे? ऐक. भरतीच्या दिवसात जेव्हा घरात कामाशिवाय बसून राहावं लागत होतं तेव्हा ते उधारीवर धान देत होते. याशिवाय श्रावणाची अमावास्या, ज्येष्ठ्यात येणारा चम्पक्कुलमचा¹ उत्सव, ओणम्², मकतम्³ वगैरे सणांच्या वेळी वेगळे बक्षीस देत होते. रोजची मजुरी तेव्हा सव्यादेन शेर होती. दुपारी कांजीसुद्धा देत होते. कापणी सुरू झाल्यावर काम करणाऱ्याची आमदनी किती होती ऐकायचं आहे?”

“जुन्या गोष्टी नुसत्या ऐकून आता काय मिळणार? पण सांग बाबा, मला सगळं काही ऐकायचं आहे.”

कुञ्जप्पीस अशा एक ना दोन अनेक गोष्टींची आठवण होत होती. त्यांच्या केवळ स्मृतीनेच त्याला आनंद होत होता. हळूहळू भावनावेगात येऊन तो म्हणाला, “शेतीच्या उत्पन्नातला हक्क म्हणून मजुरांना किती धान मिळत होतं? ताडी प्यायला पेंडी, रोजच्या खर्चाला पेंडी, शिवाय कच्चीबच्ची असतील तर त्यांनी वेचलं आहे

(1) मूळ नक्षत्राच्या दिवशीचा उत्सव. त्यावेळी खेळ वगैरे होतात.

(2) केरळचा ‘ओणम’ हा सर्वात मोठा सण आहे. वामनावतार विष्णूला सारी भूमी देणारा भद्रकाळचा राजा महाबली वर्षातून एकदा आपल्या प्रजेला भेटायला येत असतो. त्याच्या स्वागताप्रीत्यर्थ लोक खूप खातात, इतरांना खाऊ घालतात, अस्पृश्यांना नवीन वस्त्र देतात व हे पाहून महाबली प्रसन्न होतात.

(3) अश्विन महिन्यात ‘मकम्’ नक्षत्रात ‘ओणम्’ प्रमाणेच साजरा करण्यात येणारा एक उत्सव.

त्यातून जितकं उचलता येईल तितकं सर्व मिळत होतं. हो, एक राहिलंच! पेरायच्या वेळेला घातलेलं बी अन् धानाची मजुरी मिळून पाच पासच्या बी अधिक मिळत होतं! इतकी आमदनी होत होती! पण तेव्हा शेतीचं ध्येय मालकाची श्रीमंती नसून मालक आणि दास यांचा निर्वाह करणं होतं. पण आज! तुला तर माहीतच आहे. धान पिकवतो आम्ही पण मालक लोक आपल्याला मजुरी म्हणून धान न देता ते विकून टाकतात! त्याकाळी तम्पुरान लोक आमच्या बायकांकडे डोळे वर करूनसुद्धा बघत नसत. पण आज छोटे तम्पुरान आमच्या तरुण पोरींच्या मागे लागलेले असतात!”

कुज्जप्पीचा हा लांबलचक खुलासा व दोन्ही काळची तुलना यांनी कोरनच्या विचारशक्तीला जागृत केलं, सारं काही ठीक आहे. तम्पुरान आणि दास ह्यांचा संबंध कराराने निश्चित केल्यानंतरसुद्धा या जमान्यात तम्पुरान दासांना मारत असतील, त्यांची मजुरी नीट देत नसतील अन् छोटे तम्पुरान त्यांच्या बायकांच्या मागे लागत असतील तर मग काय केलं पाहिजे?

आठ

पुष्पवेली औसेप्पच्या सर्व शेतातील पाणी काढून बी पेरलं. कोणाच्या शेतातली पेरणी अधिक चांगली झाली या बाबतीत दासांच्या मध्ये चर्चा झाली. आपसात लाथाबुक्क्या मारण्यापर्यंत मजल गेली.

आपल्या शेतात चांगल्या मुहूर्तावर बी पेरण्यात आलं नाही अशी कुज्जप्पीची तक्रार होती. आपल्या शेतातलं बी चांगलं नव्हतं अशी इट्यातीची तक्रार होती. तो तम्पुरानवर चिडलेला होता. बी चांगलं नसेल तर शेतीच करू नये. मूळच चांगलं नसेल तर पीक चांगलं कसं येणार?

काम सुरू झाल्यानंतर कुट्टनाटचे तम्पुरान या तऱ्हेची बोलणी गुपचूप ऐकून घेत होते.

आरंभीचं पाणी काढल्यानंतर कोणकोणती शेतं चांगली आहेत व कोणती कमजोर आहेत हे समजलं. सर्व शेतात कोरनचं शेत उत्तम असल्याचं प्रमुखानं सांगितलं.

कोरनला तो दिवस उत्सवाप्रमाणे होता. एका शेताची पूर्ण जबाबदारी अंगावर घेऊन काम करण्याची त्याची ती पहिलीच वेळ होती.

शेतीचा अनुभव असणारे जुने लोक असतानासुद्धा त्याला पहिलं स्थान मिळालं. त्या दिवशी तो ताडी प्याला-पोटभर प्याला. त्या दिवशी मध्यान्हरात्री त्याच्या शेताच्या दूरच्या एका कोपऱ्यातून गीताचा आवाज निघाला आणि तो चोहोबाजूला पसरला. आसपासच्या रखवालदारांनी त्याला साथ दिली.

त्या शेताच्या मधल्या बांधावरून काखेत थैली लपवून जेव्हा तो ओणप्पणिकारन* जात असे तेव्हा धानाच्या रोपांची पाने हवेत झुळझुळ असा मर्मरध्वनी काढत की, जणू ती त्याला ओळखत होती!

कोरन दुसऱ्या रखवालदारांनासुद्धा उपदेश करू लागला. कारण त्यालाही शेतीचं मर्म माहीत आहे असं आता सिद्ध झालं होतं. पाण्याला कितीही भरती आलेली असो, न खचणारा बांध तयार कसा करावा, उतार पाहून नाला कसा काढावा व अंकुर पाहून धानाच्या बरेपणाचा अंदाज कसा लावावा, धानाची खराबी ओळखून त्याचं कारण कसं ओळखावं, अशासारख्या पुष्कळ गोष्टी त्याला समजत होत्या.

* वर्षाच्या कराराने काम करणारा शेतातील मजूर

कोरनच्या साथीदारांना त्याच्याबद्दल ईर्ष्या वाटायला लागली. आपलं शेत का खराब झालं हे पोन्निट्टीला माहीत होतं. पेरणीनंतर. पाणी काढायला त्यानं दोन दिवस उशीर केला होता. ज्या दिवशी शेत वाळवलं त्या दिवशी पाऊसही पडला. शेतात सारी माती निघाली. ही सगळी काय त्याची चूक होती?

पोन्निट्टी तम्पुरानच्या घरी गेली. त्या दिवशी त्यानंच औसेप्पल जागं केलं आणि विचारलं, “माझं वय काय असेल मालक?”

“अरे, झालं काय ते तर सांग.”

“मोठ्या तम्पुरानच्या वेळेपासून मी काम करतो आहे, होय ना?”

“मग काय?”

पोन्निट्टीनं दुःखी अंतःकरणानं म्हटलं, “मला आतापर्यंत इतका अपमान नव्हता लागला सहन करायला!”

पोन्निट्टीनं आपली तक्रार सुनावली. त्यानं आतापर्यंत चांगलं काम करणारा म्हणून नाव कमावलं होतं. यावर्षी त्याला कधीही न विसरता येण्यासारखा अपमान सहन करावा लागला. त्याचं शेत सर्वात खराब निघालं. त्याला तम्पुरानच जबाबदार आहेत. त्यांनी जाणूनबुजूनच त्याच्यावर अन्याय केला आहे!

औसेप्पला हसू आवारलं नाही.

पोन्निट्टीनं नंतर म्हटलं, “कुटूंबातरी एक पोत्या आला. त्याच्या गरजेनुसार मालकांनी त्याला मदत केली. त्याचं शेत पहिल्या दर्जाचं निघालं. बापदादांच्या वेळेपासून काम करणारे आम्ही सर्वच नालायक ठरलो!”

औसेप्पच्या सारं लक्षात आलं. आपल्या शेतात चांगलं पीक न आल्यामुळे पोन्निट्टीचं हे दुःख आहे. त्यानं विचारलं,

“यासाठी आता काय करावं?”

“शेतात घालायला शेण व राख हवी आहे.”

औसेप्पनं ते मान्य केलं. पोन्निट्टी गेल्यानंतर कोरन आला. त्याचीही विनंती होती. त्याच्या शेतात थोडं अधिक खत घातलं तर पीक आणखी चांगलं निघेलं. औसेप्पनं तेही मान्य केलं. अशाप्रकारे पुष्पवेली औसेप्पची शेती दिवसेंदिवस बहरू राहिली. शेताला योग्य वेळी ऊन, पाणी व खत मिळाल्यामुळे शेते हिरवीगार होऊन डोलायला लागली.

कापणी सुरू झाली.

त्या हिरवळीमध्ये उभ्या राहून स्त्रिया एका रांगेत कापणीचं काम करीत आहेत. गाणंही चालू आहे अन् त्या तालावर कापणीचं कामही चालू आहे. गाण्याचं जेव्हा एक कडवं संपायचं तेव्हा सर्वांचे हात एकदम उचलले जायचे व बरोबर कापणी करायला लागायचे!

एकत्र मिळून काम करणाऱ्यांना त्या कामात विशेष आनंद वाटतो आणि एका विशेष सामर्थ्याचाही अनुभव येतो. त्या वेळच्या गीतांमुळे नसानसांतून रक्त सळसळायला लागतं. त्याचा आवाज हृदयाला हलवतो. गाण्याचा वेग जसजसा तीव्र होत जातो तसतसा तालसुद्धा वाढत जातो व त्यासरशी कामही तितक्याच वेगानं होत असतं.

कोरन त्या दिवशीसुद्धा प्याला होता. अगदी पोटभर प्याला होता! गाणारी होती चिरुता! तिच्या गोड गळ्यातून गाण्याचं माधुर्य प्रगट झालं. बाकीच्या सर्वांनी तिला साथ दिली. गाण्याचा विषय म्हणजे एका अज्ञात कवीनं लिहिलेली एक प्रेमकहाणी होती. एका परयननं एका परयीवर केलेल्या प्रेमाची ती कथा होती. मधून मधून कोरनसुद्धा तिच्याजवळ जाऊन ताल देऊन तिच्याबरोबर गात होता. पती - पत्नी एकमेकांना पाहून गप्पा करतात असं एका ठिकाणी त्या गाण्यात होतं. नायिका काही विचारते व नायक तिला उत्तर देतो. याप्रमाणे कामकरी स्वतःला विसरून दुपारच्या कडाक्याच्या उन्हाची पर्वा न करता काम करत राहिले होते.

तम्पुरानचा मुलगा चाक्को तिथं पोचला. कामकऱ्यांना हे माहीत नव्हतं. ते गात गात आपल्या कामात दंग होते.

एकाएकी कोरनचं गाणं थांबलं. तो घाबरला. चाक्को चिरुताच्या मागे उभा होता. कोरनला कुज्जप्पीच्या त्या दिवशीच्या बोलण्याची आठवण झाली. त्याच्या कानात ते शब्द घुमत राहिले. “छोटे मालक लोक बायकांच्या मागे लागत असतात.”

कोरननं म्हटलं, “छोटे मालक, तिकडे का आपण उभे? वर या.”

चाक्को तिथून निघून गेला. त्यावेळीही बायका गात गात कापणीच्या कामाला लागल्या होत्या. कोरन मात्र गात नव्हता. त्याच्या उत्साहावर विरजण पडलं. त्या वेळेपर्यंत त्याची ताडीची गुंगीसुद्धा उतरली होती हळूहळू त्याला थकल्यासारखं वाटायला लागलं.

नऊ

कोरनच्या शेतात धान चांगलं होऊन वाढत आहे. औसेप्पच्या दुसऱ्या शेतातही पीक चांगलं आहे, परंतु सर्वात अधिक चांगलं पीक कोरनच्या शेतात आहे.

एका रात्री चिरुता बसून कोरनला वाढत होती. तो काही आता छोटा मुलगा नव्हता. पूर्ण पुरुषत्व प्राप्त झालेला एक परयन होता.

कोरनला त्या दिवशीची भाजी फार आवडली. तो बसून मनापासून जेवत होता. पतीला आनंदानं जेवताना पाहून चिरुता आणखी खुशीनं वाढत होती.

“आणखी थोडा भात वाढू का?”

“हूँ.”

“किती दिवसात तुम्ही आज बसून नीट रीतीनं पोटभर खालं!”

हल्ली अगदी सारखं बांधावर बसून खाणंपिणं होतं तुमचं.”

चिरुतानं आणखी थोडा भात व भाजी वाढली. कोरननं म्हटलं,

“अशा कामाचं फळही शेतात बघायला मिळतं.”

चिरुता काही बोलली नाही. तिचं हे गप्प राहणं लक्ष वेधून घेणारं होतं. तिला खूप खूप सांगायचं आहे असं दिसत होतं.

“तुला नाही असं वाटत?” कोरननं विचारलं.

“कोणती गोष्ट?”

“मी सांगितली ती!”

“ओ!”

“का? या ‘ओ’चा अर्थ काय?”

आपण जे म्हणतो ते कोरनला आवडलं नाही असं चिरुताला वाटलं. तिने म्हटलं, “मी तर काहीच म्हणाले नाही.” “नाही, तू तर काहीच बोलत नाहीस! शेतावरची गोष्ट काढली की, तू अगदी चूप होतेस! हसत असलीस तरी त्या वेळेला तुझं हसणं लोपून जातं अन् तू गंभीर बनतेस, हेच पाहत असतो मी!”

चिरुताला जे काही सांगायचं होतं त्यामुळे तिच्या हृदयात खळबळ माजली होती. पण ते सांगण्यासारखं आहे का? पतीला आवडेल का ते? आतापर्यंत तिच्या तोंडून पतीच्या अहिताचा एकही शब्द निघाला नव्हता! सांगायचं तर पुष्कळच आहे. आता

ते मनात दबूनही राहायचं नाही! आताही ती ते मनातच दाबण्याचा प्रयत्न करीत होती.

पतीचा भाव ताडण्याच्या दृष्टीनं तिने दोन वेळा त्याच्याकडं पाहिलं अन् म्हणाली, “जेव्हा जेव्हा मी सांगते तेव्हा तेव्हा तुम्हाला ती तक्रार वाटते, पण असं शेत शेत म्हणून विचार करून जीव तोडून काम करण्याचा काय फायदा? आज कितीतरी दिवसांनी घरी येणं झालं! नीट खात नाही की आराम करीत नाही! अशा तऱ्हेनं काम करून आजारी पडलात तर कस होईल? मी पण ओणप्पणिकारन पाहिले आहेत! पण बाई, कुठे असं दिसत नाही! एक वेळ तुम्हाला पाहायला जीव आसुसला तरी ते तसंच राहतं! आतासुद्धा हात धुवायचे असतील तर बांधावर जाऊनच हात धुणार ना?”

कोरन सारं समजला. तो म्हणाला, “ठीक आहे, तू सांगतेस ते सगळं ठीक आहे. पण एकवेळ तू त्या शेतावर तर येऊन बघ! धान पाहिलं म्हणजे तिथून परतायला तुझं मन तयार होणार नाही!”

“धान शेतात आपोआपच वाढेल.”

“तुला काय सांगणार? तू पुंचा शेतात काम केलेल्या परयनची मुलगी नाहीस म्हणून तर असं म्हणतेस! शेतात धान निर्माण करायचं काम परयनांचंच आहे!”

चिरुता पण जरा चिडली! तिच्या बापानेही ओणप्पणिकारन होऊन पुंचा शेतात काम केलं आहे. तो पण एका मोठ्या घराण्याचा दास आहे!

चिरुताच्या स्वाभिमानाला धक्का पोचला. ती म्हणाली, “पुंचा शेत अन् त्यातलं काम मीसुद्धा बघितलं आहे. आम्ही पण एका मोठ्या घराण्याचे दास आहो! पेरणीनंतर कामकऱ्यांना सदानूकदा शेतात पडून राहण्याची काही जरूरी नाही. पुंचा शेतात काम करायचं ज्यांना माहीत नाही तेच असं तिथं पडून राहतात!”

कोरनला राग आला. तो म्हणाला, “तर काय बी पेरल्यानंतर घरी येऊन तुझ्याबरोबर पडून राहू की काय?”

“मी असं म्हटलं का? इतका त्रास घेऊन काम करून आजारी पडलात तर त्यावेळी मदतीला येणार आहे का कोणी? तेव्हा मीच जवळ राहीन, बरं का?”

“पुंचा शेतात परयन बांधावर राहतो तेव्हा त्याचा प्रभावच विशेष पडतो. त्यावेळेस धानाचीसुद्धा विशेष वाढ होते.”

चिरुताला आणखीही काही सांगायचं होतं. ती विचार करीत होती. “बरं, अशा रीतीनं काम करीत राहण्यात फायदा काय?”

“का, असं का म्हणतेस?”

“धान पिकलं म्हणजे सगळं तम्पुरानच तर घेऊन जाणार! तेच आपले मालक आहेत, असाच विचार करता ना तुम्ही?”

शेतातल्या समृद्ध धान्याच्या वाढीसंबंधीचा विचार त्याच्या मनाला चिंतातुर करीत असल्यामुळे कोरनलाही थोडा वेळ काय उत्तर द्यावं हे सुचलं नाही.

धानाची निर्मिती करणं हे दासांचं काम आहे. शेतात धान होत असतंच. तम्पुरानशी असलेला संबंध एका आठ आण्याच्या कागदावर लिहून निश्चत केलेला आहे. ते त्याचे मालक आहेत. पण मालक दासाला कधी आपला समजू शकतो?"

चिरुताच्या म्हणण्याप्रमाणे चार दिवस तो आजारी पडला तर! जीवनाचं काय होणार? तिच्या म्हणण्याप्रमाणे कितीही धान पिकलं तरी त्याचा खरंच आपल्याला काय फायदा? करारानुसार त्याला जितकं मिळण्याचा अधिकार आहे तितकचं मिळणार ना?

असं असलं तरी शेताच्या रखवालीचं काम तर त्याचंच होतं. त्यानंच त्यात धान पेरलं अन् वाढवलं! त्या हिरव्यागार शेताकडे पाहताच तो बाकी सारं काही विसरून जातो, काही झालं तरी तो परयन आहे ना?

चिरुताला ठीक उत्तर देऊ न शकल्यामुळे तो गोंधळत्यासारखा झाला. चिरुतानं पुढं म्हटलं,

“मी म्हणते, मला हे सर्व तम्पुरान लोक ठीक नाही वाटत!

ते सगळे मोठे स्वार्थी अन् लोभी असतात!”

कोरन तिचं विधानसुद्धा खोडू शकला नाही. पुन्हा ती म्हणाली, “पावसाच्या पाण्यातून जमीन वर काढून त्यावर झोपडी बनवायची आहे.”

“हो, नाहीतर जाणार कुठे?”

“या वर्षाची कमाई घेतल्यानंतर हे गाव सोडून आपण दुसरीकडे कुठे गेलो तर काय हरकत आहे?”

“कुठे जाणार?”

“कुठेही!”

पण कोरनला हे मान्य नव्हतं. कुठेही गेलं तरी कुणातरी नवीन तम्पुरानबरोबरच संबंध जोडायचा की नाही! त्यापेक्षा पूर्वीचाच एक वर्ष परिचयाचा तम्पुरानच बरा! इतकंच नव्हे तर तो अनेक पिढ्यांचा मोठा किसान पण आहे! त्याचे कितीतरी दास आहेत! आपणसुद्धा त्याचेच दास म्हणून राहिला तर काय हरकत आहे? त्यानं म्हटलं, “ऐक, याचप्रमाणे सगळे दास होतात बघ! शिवाय काही नाही तरी त्यांची चार - पाच हजाराची शेती तर आहे!”

“ते काही असो. मला पसंत नाही हे. मोठ्या तम्पुरानशी कसं तरी निभू शकेल! पण जेव्हा छोट्या मालकाचे दिवस येतील तेव्हा आपल्याला हे काम नको! त्यापूर्वीच आपल्याला इथून निघून गेलं पाहिजे!”

चिरुताच्या शब्दांतून काहीसा भीतीचा आभास दिसून येत होता. त्याचं कारण

काय असेल हे सांगता येत नव्हतं. कोरनच्या मनात एक काळजी निर्माण झाली.

“का ग? छोटे तम्पुरान वाईट आहेत का?”

“त्यांची पाहण्याची पद्धत, चालचलणूक सगळं खोटेपणानं भरलेलं असतं. ते वाईट दिसतात मला.”

दुरून मोठी गर्जना ऐकू आली. कोरन धावत बाहेर आला. लोक ओरडत होते : “भरती आली, भरती आली.”

कोरनच्या शेताचा बांध फुटला होता. बांध फुटून 50 फूट दूर वाहात गेला होता, रात्रंदिवस पन्नाससाठ मजुरांच्या एकसारख्या प्रयत्नानंतर तो बांध मोठ्या मुष्किलीने बांधता आला होता. त्यादिवशी समुद्राला मोठ्या जोराची भरती आली होती.

त्याच दिवसापासून चार यंत्र लावून शेतातून पाणी काढायला सुरुवात झाली. दोन दिवसांत शेत ठीक होईल अशी खात्री झाली. दोन दिवस धान पाण्यात बुडून राहिलं तर चांगलंच होईल असं शेतीतज्ज्ञांचं मत होतं!

असं असलं तरी चूक रखवालदाराची आहे असंच समजलं जाणार! बांध फुटला हे त्याच्याच बेपर्वाईमुळे झालं ना? शिवाय, तम्पुरानला अधिक खर्च पडला की नाही? पीक चांगलं निर्घाल्यामुळे खर्चवेच जाऊन चांगल्या रकमेची प्राप्ती होईल हे खरं! तरीपण दासाची चूक काढण्यासाठी त्याला ही एक चांगलीच संधी मिळाली.

तीन - चार दिवस शोधल्यानंतर औसेप कोरनला भेटू शकला. बांध फुटला त्यावेळी तो शेतात नव्हता. त्या वेळेला त्याच्या दुसरीकडे जाण्याने त्याची बेजबाबदारी दिसत होती, अशी त्याने तक्रार केली.

कोरन बाहेर पडत नव्हता. त्याच्या साथीदारांनी त्याला, त्या दिवसात सावध राहण्याचा सल्ला दिला. नाहीतर रागाने काहीतरी करून बसायचा! एका आठवड्यानंतर जेव्हा धान पुन्हा ठीक होईल तेव्हा मालकांना भेटणं बरं!

कोरनला बाहेर पडायला लाज वाटत होती! त्याच्यावर हा एक मोठा कलंकच लागला होता! बांध फुटण्याचं काही तरी योग्य कारण असलं पाहिजे! पुंचा शेताची पवित्रता राखली पाहिजे म्हणतात ते खोटं नाही! तो घरी गेल्यावर अपवित्र होऊन बांधाकडे गेला होता! म्हणूनच बांध फुटला!

एका म्हातान्या परयीनं म्हटलं, “दोघेही तरुणच आहेत ना?”

दहा

एके दिवशी सकाळीच मंदिर व गिरिजाघर यांत हर्षसूचक घंटा वाजायला लागली. काही खास कारण होतं त्याचं! चौकशी अंती समजलं की प्रौढांना मताधिकार मिळाल्यामुळे हा आनंदोत्सव चालू आहे.

संपूर्ण राज्यात तम्पुरान लोक सभा का भरवत होते व झेंडा घेऊन रांगेमध्ये मिरवणूक का काढत होते, तसंच काही मोठे तम्पुरान लोक जेलमध्ये का गेले होते हे पुलये व परयी ह्यांना आता कळलं. काही ठिकाणी लोकांना बडवण्यात आलं होतं, काहीजण गोळ्यांनी जखमीही झाले होते. असं सगळं त्या दिवसात ऐकू येत होतं. हे सर्व यासाठीच होतं!

कोरनला एक गोष्ट सांगायची होती. मागच्या मतदानाच्या वेळी (त्यावेळी सर्वांना मत देण्याचा अधिकार नव्हता) त्याने मतदारांना अरबककल तम्पुरानच्या सांगण्यानुसार नौकांत बसवून विद्यालयात नेलं होतं. कुज्जप्पीनंसुद्धा असंच केलं होतं. कोरननं म्हटलं -

“त्या दिवशी मोठी मजा आली. पहाट होताच नावेवर चढलो. कॉफी पाहिजे तर कॉफी, ताडी मागितली तरी ताडी, खाण्याच्या वेळेला खाणं, सर्व काही मिळालं. तुम्हाला सुद्धा ‘वोट’चा अधिकार मिळाला पाहिजे हे सांगून संध्याकाळी तम्पुराननं प्रत्येकाला वर आणखी दहा रुपये दिले. त्यावेळी माझ्याच तम्पुरानचा जय झाला.”

कुज्जप्पीनं म्हटलं, “वोट देण्याच्या अगोदरच माझ्या मालकांच्या घरी ताडी अन् मांस खूप चालत होतं. कोंबडी अन् बदकं कापायचं काम मीच करित होतो. माझ्याच मालकांचा जय झाला.”

तेव्हा शमयलनं म्हटलं, “अरे, वोट देणाऱ्यांना पैसासुद्धा पुष्कळ मिळाला.”

ते पण खरं मानण्यात आलं.

कोरननं आपल्या अनुभवाची गोष्ट त्यांना सांगितली.

“पण सर्वांना सारखं दिलं गेलं नाही. कुणाला एक रुपया तर कुणाला दोनपासून दहा रुपयांपर्यंत पैसे दिले होते. आमच्या घराजवळील एका तम्पुरानच्या घरात चार मतं होती. माझ्या मालकांनी सवलत देऊन पंधरा रुपये ठरवले अन् अखेर दिले पंचवीस! मलासुद्धा इनाम मिळालं!”

काही तरी विचारात गढलेल्या शमयलनं म्हटलं, “तर मग आपल्याला या वेळीही पैसा मिळेल.”

“हो! हो! जरूर मिळेल.”

“असं असेल तर चांगलंच आहे.”

अस्मानाला भरून टाकणाऱ्या कडक दासूच्या विस्फोटकाच्या आवाजानं सारं वातावरण दुमदुमू लागलं. तम्पुरानांनी आपापल्या दासांच्या घरी जाऊन, आज सर्वांनी आनंदीआनंद करावा अशी सूचना केली.

त्या दिवशी नौकांतून जलविहाराचा कार्यक्रम ठेवण्यात आला. सोळा मोठ्या व काही लहान नौका सजविण्याचं ठरलं. सर्व स्त्री - पुरुष - परये व पुलयी - चांगले पांढरे स्वच्छ कपडे घालून या नौकाविहारात सामील झाले.

दुपारनंतर नौकाविहार सुरू झाला. नौकांवर तिरंगी झेंडा फडकू लागला.

कुज्जप्पीनं कोरनला विचारलं, कारे, कसला झेंडा आहे हा!”

कोरनला माहीत नव्हतं. पूर्वी तम्पुरान लोक सभा भरवत त्यावेळेस त्यानं पहिल्यांदा या प्रकारचा झेंडा पाहिला होता.

“हा इसाई लोकांचा झेंडा आहे काय?”

“छे, तसं असतं तर यावर क्रॉसची खूण जरूर असती.”

“मग मंदिराचा झेंडा आहे काय?”

“छी!”

“गोन्या लोकांचा झेंडा असा नसतो! असतो का?”

“नाही. पण हा दिसायला चांगला दिसतो.”

बाहेरून आलेल्या लोकांनी नाव चालवायच्या वेळेला जे गाणं सुरू केलं होतं त्याला ते साथ देऊ शकले नाहीत. सर्व नौकांवर एकच गाणं! आपसांत शर्यतीची गोष्टच नाही. गाणं तर अगदी नवीन! त्याचप्रमाणे ‘आर्पुविली’च्या* जागी ‘जय’ शब्दाचा प्रयोग! आजपर्यंत नौकाविहारात कधी ‘जय’ शब्दाचा प्रयोग नव्हता ऐकला!

नौकाविहारानंतर गिरिजाघरासमोरच्या मैदानात सभा झाली. कितीतरी तम्पुरान लोकांची भाषणं झाली. सभेला फार गर्दी लोटली होती. परये आणि पुलयी त्या दिवशी सभेत अगदी प्रथमच तम्पुरान लोकांच्या बरोबर बसले.

मोठी जोरदार भाषणं झाली. तो मोठा गौरवाचा दिवस होता. देशाने केवढे महान कष्ट सोसले, केवढा त्याग केला, इत्यादी बऱ्याचशा गोष्टी सांगण्यात आल्या.

सभा संपली. सगळे परये व पुलयी एकत्र जमले.

* आर्पुविली - एक प्रकारचा हर्षध्वनी. आनंदोत्सव साजरा करताना पुरुष जो एक आवाज करून ओरडतात त्याला आर्पुविली म्हणतात. त्या प्रसंगी स्त्रियासुद्धा एक मंगलसूचक ध्वनी आपल्या मुखातून काढतात. त्याला ‘वाक्किल्ला’ म्हणतात.

त्या व्याख्यानांच्या संबंधी त्यांच्यामध्ये गोष्टी सुरू झाल्या. कुज्जप्पीनं विचारलं, “त्या तम्पुराननं सांगितलं, सर्वजण समान योग्यतेचे आहेत. हे कसं असू शकेल कोरन? आपण व तम्पुरान सारख्या योग्यतेचे कसे?”

इट्याती त्या दिवशीच्या मेहनतीनंतर जरा पेंगत होता. तो हे ऐकून बोलला, “सभेत बोलणारे सगळे असंच सांगतात. तम्पुरान व परये या दोहोंचं रक्त एकाच प्रकारचं आहे, असं एका तम्पुरानला बोलताना मी ऐकल होतं. काही काही वेळेला हे लोक असंच बोलतात.”

कोरननं उत्तर दिलं, “ते सारं ठीक आहे. पण आज तर या लोकांनी काही अगदी नवीनच गोष्टी सांगितल्या. आता आपल्याला वोट मिळालं ना? मग त्यांचं म्हणणं ठीकच असलं पाहिजे.”

कुज्जप्पीनं म्हटलं, “त्या बड्या तम्पुराननं दिवाण तम्पुरानसंबंधी जे काम सांगितले ते ऐकलं ना?

“त्यावेळी त्यांना मोठा राग आला होता.”

प्रत्येकाला एक वाजवी शंका आली. ‘यापुढे आपणच आपलं काम सांभाळायचं, नाही का?’

एकानं म्हटलं, “तर मग काय राजाची जरूर नाही राहणार!”

“नाही.”

“मग तर मारापिटीचं अन् डाकूगिरीच राज्य होणार! आज राजा असूनसुद्धा कुणालाच चैन नाही. मग, राजाच नसला तर काय होईल? पोलीसबिलीस कोणीच नाही राहणार?”

“कोण जाणे, ह्या फेरबदलांच्या बाबतीत मला काही माहीत नाही.”

“मला एका दुसऱ्याच गोष्टीचं आश्चर्य वाटतं.” - कोरन म्हणाला, “ते म्हणाले की यापुढं ते सर्वांच्या म्हणण्याचा विचार करतील. हे होणार कसं? आम्हाला मजुरी जादा मिळाली पाहिजे असं म्हटल्यानं सरकार, तम्पुरानकडून काय अधिक मजुरी आम्हाला द्यायला लावील?” हे ऐकून शमयलला हसू आलं. त्याला वाटलं, हा कसा वेड्यासारखं बोलतो आहे म्हणून.

“अरे, तू काय सांगतो आहेस? सरकार का म्हणून मजुरी द्यायला लावील? यात सरकारचा काय संबंध? तम्पुरानकडून आपल्याला स्वतःला मजुरी घ्यावी लागेल.”

सर्वांना शमयलचं म्हणणं पटलं. हे सरकारचं काम नाही. या गोष्टीत सरकार हात घालणार नाही.

कोरनचा चेहरा जरा उतरला. खरोखरच हा म्हणतो त्याप्रमाणे सरकारचा काय संबंध आहे? तरी त्यानं आपलं म्हणणं सोडलं नाही. तो म्हणाला, “सरकारनं आम्हाला योग्य ती मजुरी द्यायला लावली पाहिजे हेच माझं म्हणणं आहे.”

तेव्हा एक तरुण म्हणाला, “एका तम्पुराननं हे सांगितलं. तो तम्पुरान वयानं लहान होता. त्याचं भाषण मला सर्वात अधिक पसंत पडलं.”

शमयलनं अविश्वास दाखवून म्हटलं, “तुम्ही लोक वेडे तर झाला नाहीत? सरकार आपल्या गोष्टीकडे कशाला लक्ष देणार! याच्याशी सरकारला काय करायचं आहे? भाषण देणारे हे सगळे लोक आता तम्पुरानच्या घरी जाऊन पुछ्छा झोडत बसतील!”

“झोडू दे बाबा. रातारात पाच रुपये पासरीच्या भावात धान विकणारे आहेत ना ते!”

“अरे असं नव्हे! माझ्या म्हणण्याचा अर्थ असा की, भाषण देणारे हे सगळे लोक तम्पुरानकडून पैसा मिळाला की मग अशा गोष्टी नाही बोलणार! ते त्यांच्याच इच्छेप्रमाणे काम करतील!”

पेंगत असलेले इट्याती मधेच उंच स्वरात म्हणाला, “हे लोक ताडीखाना बंद करणार आहेत म्हणे!”

शमयल धाबरला.

“उपाशी - तापाशी परतताना एखादी संध्याकाळ निघून जायची. तेही आता व्हायचं नाही का?”

“असंच दिसतं.”

एका तरुणाच्या मनात त्या दिवशीच्या भाषणातील एक गोष्ट आली. त्यानं विचारलं, “नायर हिंदू व इसाई तम्पुरान यांच्यातलं भांडण मिटलं, असं एका वक्त्यानं नाही का सांगितलं? या लोकांत पूर्वी काही भांडण होतं का?

कोरनला सुद्धा भाषण ऐकताना हीच शंका आली होती, त्यानं तोच प्रश्न विचारला.

शमयलनं उत्तर दिलं, “सगळ्या गोष्टी फजूल आहेत. अगदीच बेकार! शेत व जमीन लिहून देताना व शेत पिकविण्याचा करारनामा लिहून देताना बराच तणतणाट व बोलाचाली होते अन् तीसुद्धा या श्रीमंतांमध्येच! त्या दक्षिणी बागेचा जो माथु (मैथ्यू) आणि मातु (माधव) तम्पुरान आहे त्या दोघात काय मोठा स्नेहभाव आहे? गरीब नायर व गरीब इसाई यांच्यात मात्र काहीही झगडा नाही.”

इट्यातीनं ते मान्य केलं. झगडा श्रीमंतांच्यातच होतो. पण आपल्या वर्गाच्या सामूहिक कल्याणाची गोष्ट निघते तेव्हा सर्वात आपसात खूप एकजूट असते. फक्त ‘माथू’ अन् ‘मातु’च काय पण औसेप अन् गोविंदन् नायर आणि ऐप्पू (आइप) अन् किट्टु पिल्लै (कृष्ण पिल्लै) अशा कितीतरी लोकांची नावं इट्यातीनं ऐकवली. हे सगळे कधी एकमेकांना अंतर न देणारे मित्र आहेत.

कोरन सगळं लक्षपूर्वक ऐकत होता. त्यानं आता आपलं मत सांगितलं.

“हे सारं खोटं आहे, अगदी खोटं! मी पक्कं सांगतो, नायर इसाईला शिष्या देतो व इसाई नायरला. पण वस्तुतः वर्ग दोनच आहेत. एक श्रीमंतांचा व दुसरा गरिबांचा. कर्जाक दिलेला आपला पैसा परत मिळाला नव्हता म्हणून त्या दिवशी एका इसाई तम्पुरानलाच आमच्या तम्पुराननं पोलिसच्या मदतीनं घरातून बाहेर काढलं होतं ना? म्हणजे जिथं धन व धान यांचा संबंध येतो तिथं जातीमुळं काहीच फरक पडत नाही.”

दुसऱ्या एका तरुणाला आणखी काहीतरी सांगायचं होतं. “जरी या भागात गरीब नायर व इसाई आपसात स्नेहभावानं राहतात तरी आपल्याशी ते श्रीमंत तम्पुरानसारखंच वागतात. फरक इतकाच की, आपल्यात उपासमार नाही; पण त्यांना उपाशीच दिवस काढावे लागतात! वास्तविक कोरनभाईच्या म्हणण्याप्रमाणे जाती दोनच आहेत.”

मध्यमवर्गीय लोकांसंबंधीच्या या चर्चेनं शमयलच्या बुद्धीला जागृत केलं. अशा प्रकारच्या शेकडो घरांची स्थिती त्याला माहीत होती! त्या सर्वांना राहण्यासाठी स्वतःची घरं होती. पण एकसारखं कर्ज घेऊन आणि बटाइनं शेती करून त्यांनी सर्व काही गमावले होतं. इट्यातीनं सांगितल्याप्रमाणे हे लोक उपाशीच जीवन जगतात. किती झालं तरी ते तम्पुरान लोक आहेत ना! स्वतः काम कसं करतील? आणि म्हणून उपासच उपास!” असं म्हणून शमयलनं आपलं बोलणं संपवलं.

याप्रमाणे त्यांच्या गप्पा चालू होत्या.

अकरा

लवकरच सर्व गोष्टींचा विचार करण्याकरता पुष्पवेलीच्या घरात एक सभा भरली. दुरून मुख्य मुख्य इसाई सद्गृहस्थ आले. कुटुनाटमधील दोन्ही गिरजाघरांच्या खेरीज इतर तीन - चार मठांचे पादरीसुद्धा या सभेत भाग घेण्यासाठी आले.

चर्चा कोणत्या विषयावर झाली ते परये व पुलयी लोकांना नीट कळलं नाही, तरीही त्यांनी काही तर्क केले. कोरन म्हणाला, “वोट संबंधी असेल. आपल्या लोकांनीही आधीच काही विचार करून ठेवला पाहिजे.”

त्या विभागातील एका नायर श्रीमंत गृहस्थाच्या घरातसुद्धा एका सभेत काही खलबतं झाली असं ऐकिवात होतं. त्यात नायर, ईषवा व ब्राह्मण या सगळ्यांनी भाग घेतला होता. तीन - चार संन्यासीसुद्धा होते.

आता काहीतरी मोठी घटना घडून येणार आहे असं वाटत होतं, हिंदू व इसाई यांच्यात झगडा होईल की काय अशी भीती वाटत होती.

थोड्याच दिवसानंतर तिथं तीन - चार पादरी येऊन पोचले. गिरजाघरात त्यांची भाषणं झाली. मुख्य मुख्य इसायांच्या घरीसुद्धा ते गेले. नंतर तिथल्या इसाई नेत्यांच्याबरोबर ते पुलये व परयी यांच्या झोपड्यांतही येता - जातांना दिसू लागले. काही गरिबांना त्यांनी पैसे दिले, कुणाला कपडे दिले. याप्रकारे पुलये व परयी लोकांना मदत करू लागले.

एका आठवड्यानंतर एके दिवशी संध्याकाळी कुज्जप्पीनं कोरनला म्हटलं, “मी तर इसाई होणार आहे.”

हे ऐकून चिरुता आश्चर्यानं स्तब्ध झाली!

“हा कसला तमाशा चालवला आहे हो?”

कुज्जप्पीनं म्हटलं, “का? आपल्या लोकांना देव नाही ना? आपणही तर मनुष्य आहोत! मेल्यानंतर आपल्याला सद्गती मिळाली पाहिजे ना!”

हा कुज्जप्पी एकदम बदलून गेलेला दिसतो! त्या लोकात सर्वात बुद्ध समजला गेलेला कुज्जप्पी आज मरणानंतरच्या गोष्टी बोलू लागला आहे! कोरनलासुद्धा आश्चर्य वाटलं.

चिरुतानं विचारलं, “मग जे इसाई होत नाहीत त्यांना काहीच गती नाही का?”

“आपण तर माटन (एक क्षुद्र देवता) ची पूजा करणारे आहोत ना? त्या पाद्र्यांच म्हणणं ऐकलं पाहिजे.”

कुज्जप्पीला जेवढं कळलं होतं तेवढं त्यानं सांगितलं आणि वर म्हणाला,

“हे पादरी फार ज्ञानी आहेत. मी, इट्याती, ओलोम्पी अन् पोन्निट्टी, सगळे होते तिथं.”

कोरननं विचारलं, “ते सगळेच इसाई होणार आहेत?”

“इट्यातीने अन् मी तर निश्चय केला आहे. तम्पुराननं तर तुलाही सांगायला सांगितलं आहे. पादर्यांनी आमच्या झोपड्या नवीन करून देण्याचं वचन दिलं आहे. ते इट्यातीसाठी सुद्धा नवीन झोपडी तयार करून देतील. आज मला दोन रुपये मिळाले आहेत.”

चिरुता म्हणाली, “आम्ही नाही इसाई होणार! आम्ही आमच्या घरात ‘काली’ व ‘माटन’ची पूजा करणार आहोत.”

कुज्जप्पीनं म्हटलं, “मी सुद्धा तसाच आहे. आता तम्पुराननं सांगितलं आहे की, इसाई बनल्यानं आपण व तम्पुरान एकाच जातीचे होऊ.”

कोरन हसला, “शमयल तर लहानपणापासूनच इसाई झाला आहे. पण तो आजही पुलयनच आहे!”

कुज्जप्पीजवळ याचं काही उत्तर नव्हतं. त्यानं आपला निश्चय पुन्हा एकदा व्यक्त केला.

“मी तर इसाईच होईन.”

कोरननं गंभीरतापूर्वक कुज्जप्पीला म्हटलं, “आज परये व पुलयी यांची इतकी काळजी घेणं का चाललं आहे? मी सांगतो तुला. आता सर्वांना ‘वोट’ देण्याचा अधिकार मिळाला आहे. ह्याच्याच संबंधात ते कशासाठी तरी असावं!”

चिरुतानं आपला निश्चय पुन्हा एकदा सांगितला.

पुढल्या रविवारी कुज्जप्पी व त्याच्या घरच्या मंडळीचं ज्ञान स्नान (बाप्तिस्मा) झालं. कुज्जप्पीचं नाव ‘पत्रोस’ अन् माणीची ‘मरिया’ झाली.

याप्रमाणे मतपरिवर्तन करून इसाई बनवायचं काम एकीकडे चाललं होतं, तर दुसरीकडे मानतू घरवाल्यांच्या अंगणात एक प्रमुख सन्यासी आसन ठोकून इसाई झालेल्या परये व पुलयी यांना शुद्धिकर्माच्या योगानं पुन्हा हिन्दू करीत होता, कुज्जप्पी पत्रोस झाला तर मोहन्नन अनन्तन झाला. इसाई व हिंदू करण्याच्या या चळवळीचा अर्थ परये व पुलयी यांच्यापैकी कुणाच्याही लक्षात आला नव्हता. या शर्यतीत कुठ्ठाटवे परये व पुलयी दोन खेळाडूंमधील चेंडूप्रमाणे इकडून तिकडे फेकले जात होते. पण तेव्हासुद्धा त्यांची रोजची मजुरी दोन शेर धान हीच निश्चित होती.

या नवीन व्यवस्थेमुळं राष्ट्राच्या जीवनाला एका नवीन दिशेनं चालना मिळाली.

परये व पुलयी यांच्यात धर्मपरिवर्तनाचं काम जोरात चाललं होतं. तेव्हा मोठे मोठे किसान, जमीनदार व भांडवलदार यांना सामान्य हितसंबंधासाठी एका राष्ट्रीय संघटनेत संमीलित होण्याची प्रेरणा मिळाली. संघटनेचं नाव होतं “स्टेट काँग्रेस.”

गांधी टोपीवाले कार्यकर्ते सर्व ठिकाणी हिंडू लागले. पुष्पवेली व मानतू-घरवाले त्या सगळ्यांना सर्व प्रकारची मदत करीत होते. पादरी व सन्यासी दोघेही लोकांना उपदेश करीत होते.

एके दिवशी रविवारी गिरजाघरातल्या प्रार्थनेनंतर लोक आपापल्या घरी जाण्यापूर्वी गिरजाघराच्या मुख्य पुरोहितानं येथूच्या त्या अनुयायांना उद्देशून म्हटलं, “सर्व लोकांनी स्टेट काँग्रेसमध्ये प्रवेश करावा.”

मकरसंक्रांतीच्या दिवशी आश्रमात एकत्रित झालेल्या हिंदूंना स्वामींनी सुद्धा हाच उपदेश केला. एन. एस.एस. करयोगम (नायर सोसायटी सर्व्हिस संघ) आणि एस.एन.डी.पी. योगम (नारायण गैरधर्म परिपालक संघ) यांच्या सभामध्येही असेच आदेश घोषित करण्यात आले.

स्टेट काँग्रेसनचं सर्वांना मताचा अधिकार मिळवून दिला आहे, हे विसरता कामा नये. दक्षिण भागाचा इसाई माथू व उत्तरेचा हिंदू मातू रात्री जेवणानंतर जेव्हा एकमेकांना भेटले तेव्हा दोघांनाही एकाच विषयावर बोलायचं होतं. ज्या गोष्टीचा पूर्वी त्यांनी कधीच विचार केला नव्हता आणि जीवनात ज्यांची कधीही त्यांना जरूरी भासली नाही अशा गोष्टीबद्दल ते चर्चा करू लागले.

मातूनं विचारलं, “मित्रा, तू काँग्रेसमध्ये आलास का?”

“अरे बाबा, काय सांगू? त्यासाठी चार पैसेसुद्धा मी खर्च केले. मी, माझी बायको, मोठा मुलगा, त्याची बायको आम्ही सगळेजण काँग्रेसचे सभासद झालो.”

“पुरोहितानं मागच्या रविवारीच हे सांगितलं होतं. नंतर त्या टोपीवाल्याबरोबर ते घरीसुद्धा आले होते. औसेप्पभाई अन् कृष्ण पिल्ले भाई सर्वांनी वर्गणी दिली. तू झालास का काँग्रेसचा सभासद?”

मातुसुद्धा सभासद झाला होता. त्याचे पाच पैसे खर्च झाले. स्वामीजींच्या सांगण्यावरूनच तो सभासद झाला. त्याला भरती करून घेण्यासाठी सर्व प्रमुख लोक आले होते. संघाच्या मागल्या बैठकीतच ही गोष्ट पक्की झाली होती.

माथूला आपली एक शंका फेडून घ्यायची होती. त्यानं विचारलं,

“मातुबाळा, हे लोक असे सभासद बनवत का हिंडतात, हे मला समजलं पाहिजे. शहरी किंवा ग्रामीण संघाचे सभासद होण्यात काहीतरी उद्देश आहेच; पण स्टेट काँग्रेसमध्ये का सामील व्हायचं?”

मातू नायरलाही याचं बरोबर उत्तर माहीत नव्हतं. तरीही त्याच्या उद्देशाची मात्र त्याला स्पष्ट कल्पना होती. त्यानं म्हटलं, “आता सर्वांना मताधिकार मिळाला आहे.

यासाठीच हे सारं चालू आहे. मी मानकोम्पू^१ गावाहून जेव्हा परत येत होतो तेव्हा मुन्नास्मुखम्^१ गावच्या सभेत थोडं ऐकलं. 'सर्व लोकांनी स्टेट काँग्रेसमध्ये भरती व्हावं. स्टेट काँग्रेस सगळ्या लोकांच्या हिताचे काम सरकारकडून करवून घेईल,' असं ते सांगत होते."

इसाई माथूच्या सामान्य डोक्यात एकदम एक शंका आली. "हे सर्वांचं कसं हित करणार? शक्य आहे का हे?"

"ते नाही मला माहीत. जे मी ऐकलं ते तुला सांगितलं."

माथु पापिलाची^२ बायको टेरीसा हे सर्व ऐकत होती. तिने विचारलं, "हे लोक आपल्याला तांदूळ किंवा धान देतील?"

माथून म्हटलं, "हां हां, ते मिळवून खाण्याची वाट पाहात राहा म्हणजे पुरे. धान पाहिजे असेल तर पाच रुपये पासरी प्रमाणे खरेदी करावं लागेल!"

"मग हे लोक काय करणार?"

अविश्वासाची भावना प्रगट करून माथू म्हणाला, "हे लोक सर्व काही करतील. आम्हाला माहीत नाही का? 'संघ' किंवा धर्म संस्था' यापासून काय फायदा? सर्व फायदा तर श्रीमंतांचा होतो. आपल्याला काय मिळतं? काही नाही! आपण तर दहा पासऱ्यांचं शेत नुकसान पत्करून पिकवण्याला बांधले गेले आहोत."

माथून पुढे म्हटलं, "इतकं अधिक व्याज देऊन आपण शेती करतो. जमीनदार किंवा कर्ज देणारे धान उचलून घेऊन जातात. असं असूनसुद्धा देणं बाकी राहतंच आहे. जी मेहनत होते ती उगीचच! कर्जाची रक्कम वाढतच जाते. कधी दोन धुरे (1/10 बिघा) जमीन राहिली तर ती सुद्धा मुकद्दमा करून छिन्न घेतली जाते. या शोषणाची सोय वाढवण्यासाठीच आता आपल्याकडून पैसा वसूल करून या काँग्रेसची निर्मिती करण्यात आली आहे."

मातू नायरनं म्हटलं, "काँग्रेसला पैसा इतर मार्गांनीही मिळेल. हजार - हजार रुपये तर पुष्पवेली आणि मानतु घरांतूनच दिले गेले आहेत."

"आपली जमीन गडप करणं, रात्री धान विकताना पकडलं न जाणं व लावणीचे पैसे कमी न होऊ देणं या सवलती मिळवण्यासाठीच तर हे पैसे देण्यात आले आहेत."

हे ऐकून मातू नायर विचारात पडला. जे काय होईल ते होवो. तो सभासद तर झाला आहे खरा! तक्रार ऐकवण्यासाठी कमीत कमी एक ठिकाण तर झालं, म्हणून त्याला मोठा संतोष वाटला. त्यानं म्हटलं,

"मानतू, घरात आमच्या घरचं पन्नास पासऱ्यांचं एक शेत जमानत म्हणून पडलं

1. गावाचे नांव

2. इसाई

आहे. माझं घर आणि शेतही गहाण पडलं आहे. काँग्रेसमध्ये एक अर्ज देऊन पाहू या हे लोक काय करतात ते!"

माथुला सुद्धा अशा प्रकारचा एक अर्ज करायचा होता!

बारा

शमयल, कोरन, कुज्जप्पी आदी सर्वांच्या शेतात पेरलेलं बीज अंकुरित झालं. पेरणीनंतर धानाची रोपं वाढली आणि त्यांना लोंबरे लागली. काही दिवसांनी चारही बाजूंचं हिरवेपण योग्यवेळी सोनेरी रंगात बदलून ती शोभिवंत दिसू लागली.

पुष्पवेली औसेप्पच्या शेतांच्या कापणीची वेळ आली. कोरनच्या शेतापासूनच कापणी सुरू व्हायची होती. शेतात धान पिकलं आणि ते कापणीसाठी तयार झालं. करारबद्ध दासांच्या खेरीज औसेप्पच्या झोपड्यांतून करारानं बांधल्या गेलेल्या सहा दासांशिवाय चेडनूर आदी दुसरीकडून मिळून शंभर मजूर बोलावण्यात आले. त्याच शेताच्या एका भागात बांधाच्या बाजूला कोरनची झोपडी होती. कापणीसाठी चात्तन सुद्धा आला होता.

त्या शेतात यापूर्वी कधीही एवढं पीक आलं नव्हतं. सारं शेत धानाच्या पानांनी इतकं हिरवंगार दिसत होतं की देठांचा काहीसुद्धा पत्ता लागत नव्हता.

काम करणाऱ्यांनाही कापणीत मोठा आनंद वाटत होता. एका रांगेत सुरू होऊन ती कापणी दुसऱ्या टोकापर्यंत वाढत जात होती. लोंबराच्या भाराने एका बाजूला झुकल्यामुळे रोपं सहज कापता येत होती.

शमयल व कोरन शेताच्या नैऋत्य दिशेला उतरून काठाकाठाने एका बाजूला पोचले. कापणी सुरू झाली. पीक इतकं चांगलं होतं की एक माणूस आपल्या जागी उभा राहूनच चार मोठ्या पेंड्या कापू शकत होता. म्हणून कापणी करणारे फार हळूहळू पुढे सरकत होते आणि तरीही सगळीकडे धानाच्या पेंड्याच पेंड्या दिसत होत्या.

कोरनला कापणी करणं शक्य नव्हतं. तो हातात विळा घेऊन कापण्यांवर देखरेख करीत फिरत होता. कापणाऱ्यांनी रोपांची पानं विनाकारण पाडू नयेत हे पाहणं त्याचं काम होतं.

तो आनंदानं बेहोष झाला होता. त्या शेतीत किती तरी अडचणी निर्माण झाल्या होत्या. कशा खऱ्या - खोट्या गोष्टी ऐकाव्या लागत होत्या! आता एक श्रमिक या नात्यानं त्याला अभिमान वाटणं स्वाभाविक होतं.

कापणाऱ्यांच्या हातून एक देठ जरी जमिनीवर पडला तरी कोरनला ते सहन होत

नव्हतं. तो ओरडून म्हणे, 'ए मजूरणी!'

एका कापणाऱ्या बाईनं डोकं वर करून पाहिलं.

कोरननं रागानं विचारलं, "हे इकडे काय पाडलसं ग?" ती चेडनूरकडून आलेल्या मजुरांपैकी एक होती. ती म्हणाली, "वारे! हा काय तमाशा आहे? पूंचा शेतातल्या कापणीत एकादं दुसरं वाल तुटून पडणारच! हे काही नवीन थोडंच आहे?"

कोरनला राग आवरला नाही.

"तुम्ही लोक काय खाता? भात नाही खात का? हे माझ्या मेहनतीचं फळ आहे. एकेक रोप लक्ष देऊन वाढवलं आहे ते सगळं शेतातच बरबाद करण्यासाठी नाही."

जवळच्या कापणारणीचं लक्ष तिकडे गेलं. इतकं काही अधिक तिच्या हातून पडलं नव्हतं. दोनच देठ होते! पूंचा शेतात यापेक्षा अधिक काळजीनं कापणंही शक्य नव्हतं. सार धान पुरुषांच्याच हातून कापलं जात असे.

एक पुलयी म्हणाली, "पूंचा शेतात पिकाचा एक चतुर्थांश भाग पडला नाही तर तो शाप होतो बरं का."

कोरनचा राग व आवेश वाढून तो हास्यास्पद झाला.

इतक्यात दुसऱ्या एका कापणारणीनं विचारलं, "हा दरिद्री कुठला राहणारा आहे? असं वाटतं की यानं कधी पूंचा शेत पाहिलेलं नाही."

"काय ग, काय म्हणालीस तू?" विळा दाखवीत कोरन तिच्याकडे वळला. काय राग होता त्याचा!

ती पुलयी पण काही कमी नव्हती. तिला कोरनचा लोभीपणा ठीक वाटला नाही. समृद्धीच्या त्या चैत्र महिन्यात सर्वस्वी अयोग्य असा त्याचा हावरटपणा तिला लज्जास्पद वाटला. धान पाहताच मनुष्य काय आपल्याला असं विसरू शकतो? तम्पुरानलासुद्धा इतकी हाव नसते. ती कोरनकडे रोखून पाहू लागली.

त्या पुलयीकडे वळलेला कोरनचा हात चिरुतानं धावत जाऊन पकडला. कोरननं हात सोडवून घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केला. चिरुतानं तो सोडला नाही. ती बोलली, "हाय काय वेडेपणा?"

"वा रे वा! धानाची नुकसानी न करण्याच्या बाबतीत तिला हटकलं तर जास्तीच बडबडायला लागली!"

चिरुता कोरनला तिथून पकडून घेऊन गेली. तिने त्याला आपल्या रांगेत नेऊन उभं केलं, आणि अधिकारीवाणीनं विचारलं, "धान पाहून डोकं फिरलं वाटतं."

कोरन जरा शांत झाला. आपला राग मर्यादाबाहेर जात आहे याची त्याला जाणीव झाली. तरीही तो आपली चूक मानायला तयार नव्हता. तो म्हणाला,

"पान असेल तर दे ना जरा!"

चिरुताच्या कनयटीतून त्यानं पानाची चंची काढली. चिरुता म्हणाली, "मागच्या

वर्षाही आपण पुंचा शेतातच कापणी केली होती ना? मग इतका घुस्सा दाखवायचं काय कारण?”

“हे माझ्या मेहनतीचं फळ आहे ना? खाली सांडल्याशिवाय कापणी झाली तरच पाहण्यालायक पीक होईल!”

“ओहो, असं आहे का? ज्यानं कापणीचं काम केलं आहे त्याला एवढंमुद्धा कळू नये का, की पुंचा शेतात कापणीच्या वेळेला धान पडतच असतं.”

चिरुताचा युक्तिवाद कोरन खोडू शकला नाही. त्यानं काही उत्तर दिलं नाही. पान खाल्ल्यावर कोरनचं डोकं आणखी शांत झालं. चात्तनमुद्धा तेथे येऊन पोचला.

चिरुतानं कोरनला विचारलं, “विळा घेऊन नुसतं हिंडत राहिलं म्हणजे झालं वाटतं? एका जागी उभं राहून दोन पेंड्या कापाल तर मजुरी थोडी अधिक नाही का मिळणार?”

“कापणाऱ्यांच्या मागे लागलो नाही तर धानाची नासाडी होईल.” कोरन म्हणाला, “इतकं भांडण झालं आहे. आता सगळे सावध झाले. कोणीही धान सांडणार नाही.” चात्तननं आपलं मत दिलं.

कोरन चिरुताच्या उजव्या बाजूला उभा राहून कापायला लागला. चात्तन रांग बदलून चिरुताच्या डाव्या बाजूला पोचला. कापता कापता, कोरन, चिरुता व चात्तन तिघंही आपापसांत बोलू लागली.

थोडी दूरपर्यंत कापणी झाल्यानंतर चिरुतानं कोरनच्या मागे पाहून चात्तनला म्हटलं, “चात्तनभाई, इथे तर पाहा जरा! किती धान सांडलं आहे!”

जिथं कोरन कापत होता तिथंही धान पडलं होतं. त्याचा चेहरा उतरला. त्यानं म्हटलं, “खरं म्हणजे उन्हामुळे मला नीटसं दिसलं नाही.”

बरोबर उत्तर न सुचल्यामुळे कोरनला अशा प्रकारे काहीतरी सबब सांगताना पाहून चिरुताला हसू आवरलं नाही. त्या कोरनची थट्टा करण्याचा तिचा हेतू नव्हता! आपल्या मुलाच्या वेडेपणाबद्दल आईला जे आनंदाचं हसू येतं तसं तिचं त्यावेळचं हसणं होतं!

कोरनमुद्धा हसला.

चात्तन हे सगळं उभ्या उभ्या पाहात होता. रागानं थरथर कापणाऱ्या कोरनला चिरुतानं कसं पकडून आणलं, त्याला दाटलं, मग कोरननं पान मागितलं, चिरुतान दिलं! थोडा वेळ तिच्याजवळ राहिल्यावर कोरन अगदी शांत झाला! आणि मग बिचाऱ्याला आपला वेडेपणाही समजला. चिरुतामध्ये निःसंशय काही शक्ती आहे!

चात्तननं एक लांब निश्वास टाकला.

तिघंही जण कापण्याच्या कामाला लागले होते. चात्तनच्या मनात विचार आला की मागच्या वर्षाच्या कापणीच्या वेळेपासून चिरुता आता आपल्यापासून किती दूर झाली

आहे! त्या दिवसांत चात्तननं तिला काय काय सांगितलं होतं? तिच्याबरोबर थट्टा करायला किंवा मनोरंजक गोष्टी करायला त्याला जरासुद्धा संकोच वाटत नव्हता. त्या दिवसांत त्याचं मन किती मोकळं होतं. तो तिला सर्व काही सांगू शकत होता, काही सांगावसं त्यांच्या मनाला वाटतही होतं. पण आज? आज त्याचं अंतःकरण निराशेच्या भारानं जड झालं होतं. त्याच्यात मनोरंजनाची भावना राहिली नव्हती, की काही बोलण्याची शक्ती राहिली नव्हती! काही सांगण्याचं मनात आलं तरी कंठातून शब्द फुटत नव्हता. आता त्याला एका गृहिणीबरोबर बोलावं लागत होतं. अन् तिच्या बदललेल्या परिस्थितीनुसार मर्यादित पालन करणं भाग होतं. आजच्या प्रमाणेच त्या दिवसांतही कोरन चिरुताच्या उजव्या बाजूला काम करीत असे! आज त्याचा चिरुतावर अधिकार आहे व चिरुताचा त्याच्यावर. ती दोघं आता एक झाली आहेत. या सर्व बाबींचा चात्तन विचार करू लागला.

काही न बोलता तो धान कापत राहिला. पैजेमध्ये तो हरला होता अन् म्हणून त्याला विचार करण्यासारख्या बऱ्याच गोष्टी होत्या.

कोरननं म्हटलं, “मला जरा प्यावसं वाटतं. मन आनंदित असलं तरी तहानभुकेला काही खाल्ल प्यालं पाहिजे.”

चिरुतानं विरोध केला नाही. त्या दिवशीही खाऊन यायला घरात काही नव्हतं. सकाळी थोडी शिळी पेज पिऊनच दोघं निघाली होती!

कोरननं आपल्या रांगेतून एक पेंडी घेऊन आपल्या थैलीत ठेवली. दूरवर ताडाची छत्री लावून बसलेल्या औसेप्पनं ते पाहिलं. कोरन थैली आपल्या काखेत लपवून चालू लागला.

“थैलीमध्ये काय आहे रे?” औसेप्पनं ओरडून विचारलं.

“दोन देठं आहेत मालक. दासानं आज काही खाल्लं नाही. जरा ताडी घ्यायची आहे.” कोरननं उत्तर दिलं.

“देठ! ठेव तिथे! हे इथं नाही चालायचं!” असं म्हणत औसेप्प उठून कोरनकडे आला. त्यानं पुढं म्हटलं, “काही खाल्लं नसेल तर घरी जाऊन खा. जुनी पद्धत चालणार नाही, असं करारनामा लिहायच्या वेळेसच सांगितलं होतं ना?”

कोरन स्तब्ध राहिला.

“काय रे, ठेवत का नाहीस?” मालकाने ओरडून म्हटलं.

कोरन अर्धमेल्यासारखा होऊन आपल्या रांगेकडे वळला. बाकीचे सारे कापणारे हे पाहात होते. थैलीतून पेंडी काढून कोरनने ती ठेवली. अन् तो दुसऱ्या बाजूला बांधावर जाऊन खाली मान घालून बसला. त्यावेळी त्याची स्थिती अतिशय दयनीय होती. माणसाला भूक व तहान सारं काही सहन करता येतं. परंतु हा अपमान त्याला सहन होत नव्हता.

थोड्याच वेळापूर्वी चेडनूरची मजुरीण कोरनशी भांडली होती. ती म्हणाली.
“त्याला असंच पाहिजे.”

तेव्हा दुसरी म्हणाली, “असं म्हणू नकोस ग! बिचाऱ्यानं पाण्यात अन् चिखलत उभं राहून आपल्या मेहनतीनं हे सगळं पिकवलं ना? त्याला देठ काढून ठेवायला लावलं हे मालकांनी काही ठीक केलं नाही.”

तिसरी म्हणाली, “आपल्या मालकाच्या हिताचा विचार करणारा याच्यासारखा दुसरा कोणी मी नाही पाहिला.”

चौथी म्हणाली, “मालकांचं हित पाहणाऱ्यांना नेहमी असाच अनुभव येतो!”

कोरन बराच वेळ तसाच बसून राहिला. त्याला स्वस्थ बसलेला पाहून मालकानं त्याला दाटलं. तो उठला अन् पुन्हा कापणाऱ्यांच्या मागे फिरू लागला.

तेरा

धान तयार झाल्यानंतर लोक कापणीकडे लक्ष देऊन दुष्काळाला मोठ्या धैर्यानं तोंड देत होते. कोरनच्या घरात कितीतरी दिवस खायला काहीही नव्हतं. दुसऱ्या लोकांकडून जितकं उधार मिळण्यासारखं होतं तितकं त्यानं आधीच घेतलं होतं. त्या लोकांकडेही आता काही शिल्लक राहिलं नव्हतं. अशा उपाशी राहण्याच्या दिवसांतच कापणीचे दिवस आले.

संध्याकाळी सर्वांनी पेंड्याचे भारे बांधून बांधून खळ्यात नेऊन टाकले. तोपर्यंत अंधारही झाला होता.

मालकानं सुनवलं, “आज तुम्हाला काहीही मिळायचं नाही. सर्वांनी आपापल्या थैल्या मला दाखवाव्या अन् मग जावं.”

खळ्यातून सर्व लोक त्याप्रमाणे निघून गेले. कपड्याला चिकटलेला एक दाणाही कोणाला आपल्या बरोबर नेता आला नाही! इट्यातीच्या बायकोनं आपल्या घोळात जी भाजी खुडून ठेवली होती तीही मालकानं तिथेच ठेवायला लावली.

हे दिवस कसे कंठायचे या चिंतेनं चिरुताच्या मनात आग पेटवली. कोरनं शरीरानं व मनानंही थकला होता. त्या दिवशी सकाळी तो ज्या आनंदाचा अनुभव घेत होता त्याचा शेवट हा असा झाला होता! त्याला काहीही सांगायचं नव्हतं. तो एकसारखा विचारच करत होता!

पत्रोसची बायको जरा हुशार होती! मालकांची चाणाक्ष नजर चुकवून तिने जवळजवळ एक शेर धान आणलं होतं. ते कोरननं व पत्रोसनं आपसात वाटून घेतलं. रात्रीच त्यांनी ते उकळवलं, सुकवलं, कुटलं अन् शिजवून खाल्लं.

दुसऱ्या दिवशी चिरुता व कोरन उपाशीच कापणीला गेली. कापणीच्या वेळी बऱ्याच गोष्टी सांगायचा व करायचा कोरनचा विचार होता. मालकाविरुद्ध कदाचित बंड करणंसुद्धा शक्य होतं!

कापणाऱ्यांच्या मागे तो आजही फिरत होता. पण धान सांडत आहे किंवा काय हे तो पाहत नव्हता. कोणाशीही तो भांडत नव्हता. यापुढेही आपल्या लोकांबरोबर तो भांडणारही नव्हता!

असा हिंडत असताना चेडनूरच्या एक मजुरीनं त्याला पान खायला बोलावलं.

पान खाता खाता तिनं विचारलं, “कोरनभाई, मागच्या वर्षी तू कुठे काम केलं होतं?”

“ओणप्पणीमध्ये मी याच वर्षी भाग घेतला.”

“मागच्या वर्षी आम्ही देखील इथं कापणीला आलो होतो. या वर्षी शेतात जितकं सांडतं तितकं गेल्या वर्षी पिकलंही नव्हतं!”

थोडा वेळ कोरन काहीच बोलला नाही. मजूर स्त्री पुढे म्हणाली, “मागच्या वर्षी बांधावर आल्यानंतर शेतात उतरायला मनसुद्धा घेत नव्हतं. शेतात काही नव्हतंच मुळी! यावर्षी तर कापता कापता हे संपतच नाही. काही लोकांच्या राखणदारीचं असं फळ मिळतं!”

कोरन जरा फुलला. तो म्हणाला, “खरं सांगतो बाई, मी यासाठी किती कष्ट उपसले आहेत सांगता येत नाही. मी जीव तोडून काम केलं आहे पण.....”

कोरन अधिक काहीच बोलला नाही. त्याचे डोळे भरून आले. तो आपली त्या दिवसाची हकीकत तिला सांगणार होता! पण स्वाभिमानामुळे तो काही सांगू शकला नाही. तरीसुद्धा ती स्त्री त्याच्या मनातलं समजली अन् म्हणाली, “हा तम्पुरान मोठा लोभी आहे! त्याच्या इतका लोभी मनुष्य मी या भागात दुसरा कुणी पाहिलाच नाही!”

ती औसेप्पच्या अतिलोभीपणाच्या गोष्टी सांगू लागली. त्या ऐकून कोरन म्हणाला, “माझा तर हा एकच विचार आहे, की ‘तो नालायक आहे, निर्दय आहे!’ असं माझ्या बाबतीत कोणी म्हटलंलं मला ऐकायचं नाही. मी काम केलं आहे. धानसुद्धा खूप पिकलं आहे. राखणदारीची जबाबदारी घेऊन पहिल्यांदाच मी काम केलं आहे.

या शेतात किती पिकलं तेवढंच जाणण्याची इच्छा आहे मला!”

कापणाऱ्यांना गप्पांत गुंतवून कामात अडथळा आणल्याबद्दल तम्पुराननं कोरनला दाट भरला.

दुपारी कोरन औसेप्पजवळ गेला. त्याच्यात उभं राहण्याचीही ताकद नव्हती. थोडी पिण्यासाठी मूठभर धान मागायचा त्याचा विचार होता, पण औसेप्पच्या चेहऱ्यावरचा भाव पाहताच त्याने तो विचार सोडून दिला.

किती फरक पडतो चेहऱ्यावरच्या भावात! पेरणीच्या दिवसापेक्षा आता किती बदल? त्या दिवसांत भेट झाली म्हणजे औसेप्प हसत असत! कुशल समाचार विचारायचे सहानुभूती दाखवायचे! किती खुशीत दिसायचे ते! पण आज जसं काही ओळखतच नाहीत! इतकंच काय, पण आज एक प्रकारची घृणा अन् असहिष्णूता दाखवताहेत!

औसेप्पनं कोरनकडे तीव्र नजरेनं रोखून पाहिलं!

“दासाची एक विनंती आहे.” कोरननं म्हटलं.

“काय आहे?”

“दास प्रथमच ओणप्पणीमध्ये सामिल झाला आहे!”

“बरं, मग?”

“विशेष काही नाही. या शेतातलं पीक जरा वेगळं मोजलं तर!

धान किती पिकलं याचा अंदाज लागेल.”

काही वेळ औसेप्पनं उत्तर दिलं नाही. हे बोलणं त्याला मुळीच आवडलं नाही.

“दासाला जरा हे माहीत....” कोरननं म्हटलं.

“माझी वर्षभराची प्राप्ती माहीत करून घ्यायची आहे तुला? मला हे चाळे दाखवू नकोस. चल नीध इथून!”

कोरन तेथून निघून गेला. आपल्या विनंतीत काय चूक होती, हे त्याला कळेना. त्याच्या बोलण्यात तर काही चूक झाली नाही? तो प्रश्नच चूक होता का? कदाचित, एका दासाच्या अधिकाराबाहेरची ही गोष्ट असेल!

त्या दिवशी दुपार झाल्यावर औसेप्प निघून गेला. दुपारनंतर चाक्को आला. त्या दिवशी कापणीनंतर मजुरांना एकेक पेंडी मिळायची होती! खळ्यात भारे पोचल्यानंतर प्रत्येक मनुष्य एकेक पेंडी चाक्कोसमोर ठेवत होता. त्यातून चाक्को थोडंसं काढून घेई व बाकीचं देऊन टाकी. आपल्या पेंडीतून चाक्कोनं जरा जास्तीच घेतलं असं कोरनला वाटलं. पण चिरुता पेंडी घेऊन आली तेव्हा चाक्कोने कायद्याविरुद्ध पेंडी उचलून पाहिल्यावर चिरुताकडे रोखून बघितलं अन् नावालाच त्यातून एक देठ खेचून घेतला.

चिरुता आपली पेंडी कोरनच्या पेंडीबरोबर बांधू लागली तेव्हा कोरन चित्याप्रमाणे गरजून ओरडला, “माझ्या पेंडीमध्ये बांधू नकोस. मला तिचं काम आहे.”

चिरुतानं बांधणं सोडलं नाही. तिनं अधिकारवाणीनं विचारलं, “काय काम आहे? ताडीखान्यात नेऊनच बरबाद करायचं आहे ना?”

“जा, जा! मी ते पाहीन, तू नको सांगायला!”

कोरन उभ्या उभ्या दाट चावत होता. त्याचा राग मर्यादेबाहेर जात होता!

मरिया चिरुताची समजूत घालू लागली. तेव्हा चिरुता म्हणाली,

“नाही अम्मा, मी त्याला प्यायला धान व पैसा स्वतः दिला आहे. हा चैत्र महिना असूनही उपाशीच राहायचं आहे का? आज जे थोडंसं मिळालं आहे ते घेऊन ताडीखान्यात जायचं आहे त्याला!

नेहमीच असं व्हायला लागलं तर कसं चालेल?”

“असंच चालतं चिरुता. पुष्कळ गोष्टी पाहूनही न पाहिल्यासारखं वागलं पाहिजे. या पुरुषांना आधार देऊन आपणच पुढे नेलं पाहिजे.”

कोरन आपली पेंडी धैलीत घालून चालू लागला.

चिरुता म्हणाली, “आज सर्वांच्यावर तो रुसला आहे. आता पिकून आल्यावर

लागलीच भात मिळणार नाही. मला घरी जाऊन हे धान उकळून, कुटून तांदूळ तयार केल्यावर मगच भात करायचा आहे.”

“मी आज घरी येणारच नाही.”

एक पेंडी धान देऊन जितकी मिळाली तितकी ताडी कोरून प्याला. पण आपला वाढता क्षोभ व दुःख तेवढ्याने तो विसरू शकला नाही. त्याला ते विसरायचं होतं. पण एक बाटली ताडी त्याला त्याचा विसर पाडू शकत नव्हती. त्यानं दुकानदाराकडून दुसरी बाटली उधारीवर मागितली. पण त्याला ती तशी मिळाली नाही.

“या चैत्र महिन्यात तू उधार मागतोस?”

या प्रश्नानं त्याचं दुःख वाढविण्याचं काम केलं! चैत्र महिना अन् तो सहाशे पासऱ्यांच्या शेताचा रखवालदारसुद्धा आहे! पण एक बाटली ताडीसाठी त्याच्या थैलीत धान नाही! आपल्याला आता रडू कोसळेल की काय असं कोरूनला वाटलं.

इतक्यात तिथे चातन आला. त्याच्याजवळ पैसे होते. दोघं मिळून पोटभर प्याले. त्या दिवशी अर्ध्या रात्रीनंतर दूरवर पसरलेल्या त्या पुंचा शेतात ओरडण्याचा आवाज घुमत असलेला ऐकू आला. ते केवळ ओरडणं नव्हतं. ताडीच्या मस्तीत त्याच्या डोक्यात अशांती निर्माण करणाऱ्या विचारांची जी वाक्य होती त्यांचा तो अस्पष्ट ध्वनी होता!

तो सहाशे पासऱ्यांच्या शेताचा रखवालदार होता. त्या ओरडण्यात ताकद होती, अभिमान होता आणि शिवाय राग आणणाऱ्या एका घटनेची आठवण त्यात होती! तम्पुरानचा मुलगा त्याच्या चिरुताकडे टक लावून पाहत होता, हे त्यानं पाहिलं होतं.

चौदा

कापणीला अगदी बहर आला. दिवसभर कापणी व रात्री मळणी. कुटुनाटात रात्र आणि दिवस यांत फरक जाणवत नव्हता. सगळीकडे पेंड्या अन धानाचे देठ अन् यांचंच दृश्य होतं. रात्रंदिवस काम करूनसुद्धा काम जणू संपतच नव्हतं. माणसाचं तन मन, बुद्धी सारं जणू एका यंत्राप्रमाणे काम करीत होतं!

हजारो पासऱ्यांच्या फार दूरवर पसरलेल्या मोठमोठ्या शेतांतून एक एक देठ विळ्याने कापून पेंड्या बांधून ठेवण्याच सारं काम पुरुषांच्या हातून होत होतं. नंतर पेंड्याचे भारे बांधून ते डोक्यावर घेऊन खळ्यावर पोचवायचे.

खळ्यात सगळीकडे डोंगराप्रमाणे राशीच्या राशी धान देठापासून वेगळं केलं आहे. आता ते सुकवून अन् त्यातून पोकळ धान काढून टाकून धानागाराच्या अंधाऱ्या कोठड्यात ठेवायचं काम शिल्लक आहे.

या महान कामात जे जे लागले आहेत त्यांच्यापैकी कुणालाच थकवा, सुस्ती, भूक किंवा तहान माहीत नव्हती, काही जाणवत नव्हती! अखेर शिजवण्यालायक बुटलीभर तांदूळ समोर असले किंवा घमेलंभर धान असलं तर भुकेचं भान कुणाला राहतं!

औसेप्पच्या खळ्यात कामाला काही सीमा नव्हती! किती तरी दिवसांच्या कापलेल्या पेंड्या!.... राशीच्या राशी पडल्या होत्या. काही स्त्रिया मळणीच्या कामाला लागल्या आहेत. कुठे देठापासून कापलेल्या धानाची मोजणी होत आहे तर कुठे पिवळं रसरशीत धान तोललं जात आहे.

ह्या भीडगर्दीत व जागेचा अभाव असतानाही, आपल्या शेतातलं धान कुठं ठेवलं आहे याकडे कोरूनचं लक्ष आहे.

एके दिवशी संध्याकाळी कापणीहून परत आल्यानंतर धानाच्या राशीपैकी काही राशी त्याला त्या जागेवर दिसल्या नाहीत. त्यामध्येच कोरूनच्या शेतातील राशी होत्या. पोकळ धानाचा भाग काढून त्या सगळ्या औसेप्पच्या धानागारात नेऊन टाकल्या होत्या.

औसेप्प खळ्यात एका झोपडीत बसले होते. कोरूननं जवळ जाऊन विचारलं, “तम्मा (मालक) दासाने रखवाली केलेल्या शेताच्या तिन्ही राशीत किती धान होतं?”

“हे समजून तुला काय करायचं आहे?”

“असंच दासाला माहीत असावंसं वाटतं. “हे माहीत करून घेण्याचा आपला अधिकार आहे असं कोरनला वाटत होतं.

झोपडीच्या वळचणीला खोचलेली छडी काढून औसेप्प त्याच्यावर तुटून पडले. त्याच्या पाठीवर त्यांनी एक वेत लगावला. त्याच्या अंगावर दुसरा वेत पडण्यापूर्वीच पत्रोसनं त्याला खेचून बाजूला केलं. इट्यातीनेही त्याला खेचून दूर नेलं. औसेप्पनं रागानं त्याला शिव्या द्यायला सुरवात केली.

हा वेळपर्यंत चिरुता तेथे येऊन पोचली व कोरनला आपल्या बरोबर घेऊन गेली. कोरन जवळ जवळ बेशुद्ध अवस्थेतच फरफटत चालत गेला.

शमयल पुलयननं जवळ येऊ म्हटलं, “तू फिजूल गोष्टी का विचारल्यास? मी तर मुख्य आहे! इतकी वर्ष झाली तरी मला या गोष्टी काही माहीत नाहीत. मी विचारतसुद्धा नाही.

यावर पत्रोसनं म्हटलं, “धान किती का येईना. आपल्याला त्याच्याशी काय करायचं आहे? आपल्याला समजण्याचं काय कारण? तम्पुराननं बी व पैसे खर्च केले! आपण काम केलं अन् त्याची मजुरी आपल्याला मिळाली! ‘किती धान झालं’ हे विचारण्याची आपल्याला गरज नाही.”

खरोखरच कोरनचा प्रश्न अयोग्य होता का? चिरुतासुद्धा त्याची चूक काढत होती!

तो म्हणाला, “मग काय आम्ही फक्त पीक काढावं? अन् ते किती झालं हे सुद्धा आम्हाला माहीत असू नये?”

“असंच असतं.” शमयलनं उत्तर दिलं

“आपल्याला कशाला ही माहिती पाहिजे? अजूनपर्यंत कोणा परयीला किंवा पुलयाला ही माहिती झाली नाही.”

त्या दिवशी कोरननं खळ्यात जाऊ नये असा सल्ला सर्वांनी त्याला दिला. चिरुता व कोरन यांनी घरी जावं!

चिरुतानं स्वयंपाक करून त्याला खायला घालावं व नंतर फक्त तिन्च धानाची मळणी करायला जावं! ती चांदणी रात्र होती! कोरनला खळ्यात पाहून तम्पुरान त्याच्यावर हात टाकण्याचा संभव होता!

त्यावेळेस झोपडीजवळ रडण्याचा अन् ओरडण्याचा आवाज ऐकू आला. तम्पुरान ओलेम्पीच्या मुलाला बडवीत होते. जवळच चाकोला पाहून त्याला सांगून कोरन व चिरुता निघून गेले!

अर्धी रात्र होऊन गेली होती. स्वच्छ चांदणं पडलं होतं. आसपासच्या झोपड्यातून धान कुटण्याचा आवाज बंद झाला होता! अन् साऱ्या ठिकाणी चुली पेटल्या होत्या!

स्वयंपाक होत होता.

खळ्यात मळणी चालू होती. जोरजोरानं धापा टाकत तिथे चिरुता पोहोचली, ती थरथर कापत होती. आताही तिच्या घेहऱ्यावर भीती पसरलेली होती! ती वळून वळून पाहात होती!

उभ्या उभ्या मळणी करणाऱ्या मरियानं म्हटलं,

“काय ग चिरुता, काय झालं ग?”

चिरुता काहीच बोलू शकली नाही.

पोरगी भ्याली असावीसं दिसतं. “काय झालं ग? काही पाहिलं का तू?” एका मोठ्या वयाच्या पुलयीनं विचारलं. अन् ती म्हणाली, “दिवस - रात्र याचा विचार न करता एकटं हिंडणं बरं नाही. या शेतात प्रेतं आहेत बरं?”

चिरुताच धडकणं आता कमी होत होतं. भुताप्रेतांच्या भीतीनं तिची ही स्थिती झालेली नव्हती हे स्पष्ट होतं. जणूकाही फार दूरपर्यंत पाठलाग करणाऱ्या एखाद्या विषारी सापापासून पळून येऊन ती बचावली आहे असे वाटत होतं.

“काय झालं ग?” सर्वांनी विचारलं

“काही नाही! मी धावत धावत आले ना, त्यामुळे दम लागला मला!” चिरुतानं उत्तर दिलं.

एकीनं तिला जरा न्याहाळून पाहात म्हटलं, “छे, तू घाबरलेली दिसतेस! घाबरली असशील तर सांग! त्यासाठी काही उपाय करता येईल.”

आपण घाबरले नाही असं चिरुतानं सांगितलं अन् ती धानाची मळणी करायला लागली. ती काहीच बोलत नव्हती. मरियानं विचारलं, “तू गप्प का चिरुता? कोरन झोपला का?”

“नाही, कसल्या तरी विचारांत चूर होऊन बसला आहे. ज्यानं काम केलं त्याला शेतात धान किती झालं हे समजण्याची इच्छा असणं साहजिक आहे!”

“हे का समजलं पाहिजे ग!”

“असंच ग”

“असंच का? तो काही बोलला का?”

“छे. तोंड सुद्धा उघडलं नाही.”

थोडा वेळ गप्प राहिल्यानंतर मरियानं धीम्या आवाजात विचारलं,

“तू भीतीनं का पळाली होतीस बेटी!”

मरियानं बरोबर तर्क केला असावा असं चिरुताला वाटलं.

“आत सांगते अम्मा, चला तिथं”

मरिया व चिरुता कडब्याच्या गंजीमागे गेल्या. दुःखानं भारावलेल्या आवाजात

चिरुतानं सारं काही सांगितलं.

शेताच्या दुसऱ्या बाजूला झाडांच्या सावलीत जेव्हा ती पोचली तेव्हा चाको तिथे कुठून टपकला कोण जाणे! चिरुतानं आपली छाती मरियाला दाखविली; तिथं नखाच्या खुणा दिसत होत्या. तिच्या पदराचं टोकसुद्धा झटापटीत फाटलं होतं. चाकोचा हात सोडून ती कशीबशी पळाली होती!

हे ऐकून मरियाला आश्चर्य वाटलं नाही. शेवटी चिरुतानं म्हटलं, “आम्ही इथं आल्यापासूनच त्याचा माझ्यावर डोळा आहे. एकदा कोरननं त्याला म्हटलंसुद्धा की तप्रा, बायकांच्या मार्गं लागू नका. मला आरंभापासूनच संशय आला होता!”

मरियानं हळूच म्हटलं, “असंच असतं बेटी! तो सगळ्या तरण्या पोरींच्या मागे लागलेला असतो. चार पाचजणींना त्यानं धरलंसुद्धा आहे! या कापणीच्याच वेळेस आलेल्या त्या पोरी आहेत. त्यांना राशीच्या राशी धान देतो! तुझ्यावर डोळा ठेवताना मी त्याला पाहिलं आहे!”

“मी सुद्धा पाहिलं आहे. पण हा यमदूत गुपचूप येऊन मला पकडील असं नव्हतं वाटलं!”

“हे छोटे तम्पुरान असंच करतात बेटी! त्यांना परये पुलये यांच्याच पोरी लागतात. जेव्हापासून आमच्या पोरी ब्लाउज अन् जंपर घालायला लागल्या तेव्हापासून हाच प्रकार चालू आहे!”

त्यावर चिरुतानं म्हटलं, “अन् जर घरी कोरनला समजलं तर!”

“अगं चूप बस पोरी, हे त्याला समजलं तर गप्प नाही राहणार तो! त्याचा परिणाम काय होईल माहीत आहे? लोक त्याला ठार मारतील!”

“मला पण हीच भीती वाटते!”

सावध राहिलं म्हणजे पुरे. एक - दोन वर्षांत एक - दोन मुलं झाली की मग काही भीती नाही. तू भिऊ नकोस पोरी! कोरनला काही सांगू नकोस!”

“मलाही लाज वाटते ना! मी कशी सांगेन!”

पंधरा

पुष्पवेली औसेप्पच्या दासांचा हिशेब चुकता करण्याचा तो दिवस होता! त्याचे सर्व दास गोळा झाले होते.

सर्वांच्या अगोदर शमयलचा हिशेब झाला. शमयलनं 25 पासऱ्या धान आणि 25 रुपये उसने घेतले होते असं औसेप्पनं हिशेब करून सांगितलं. कराराप्रमाणे त्यानं पूर्ण दिवस काम केलं आहे आणि बाकी सर्व कापल्यानंतर त्याला चाळीस पासऱ्या धान आणखी मिळालं पाहिजे.

“काय रे, हिशेब ठीक आहे ना!” त्यांनी विचारलं.

या बेरीज - वजाबाकीसंबंधी शमयल काही बोलला नाही. जमाखर्च वगैरे हिशेबाच्या गोष्टी त्याला कळत नव्हत्या. तीस वर्षांपेक्षा अधिक काळापासून त्याचा हिशेब याचप्रमाणं होत आला आहे. मालक काही बेरीज करतात, काही वजाबाकी करतात आणि अखेर विचारतात,

“हिशेब ठीक आहे ना!

नेहमीप्रमाणे त्यानं उत्तर दिलं, “जी!”

त्याचा स्वभावच असा होता!

जे काही चाललं होतं ते गुपचूप उभं राहून पाहात होता. त्याला आश्चर्य वाटलं. हिशेब करायचा हा कोणता प्रकार? सहा हजार पासऱ्यांच्या शेतातल्या मुख्य परयनची मिळकत फक्त चाळीस पासऱ्या धान! कर्ज उधारीच्या ज्या गोष्टी सांगितल्या गेल्या त्या खऱ्या असतील का? कोरनला काहीच समजलं नाही. या तऱ्हेनं दुसऱ्यांना किती मिळणार? वाटणं, मोजणं, रखवाली करणं, यासाठी तर काहीच दिसत नाही!

एकेक करता करता सगळ्यांचे हिशेब झाले. सर्व हिशेब मालकच करायचे! इट्यातीला दहा पासऱ्या, ओलोम्पीला पंधरा, असा हिशेब झाला!

हे सगळं पाहून कोरन अस्वस्थ झाला. काही विचारावसं त्याच्या मनात आलं. मालक स्वतःच अशा तऱ्हेने हिशेब का करतात? यात फार मोठी गडबड आहे असं त्याला वाटलं. त्याचं रक्त तापू लागलं. कोणी काहीच बोलत नव्हतं. सर्व चूपचाप आपला हिशेब कबूल करत होते. ठीक आहे. हिशेब करतील तेव्हा पाहू! अखेर कोरनचा हिशेब करण्याची पाळी आली. औसेप्पनं सर्वांप्रमाणेच कोरनलासुद्धा

विचारलं,

“तू किती घेतलं आहेस रे?”

कोरनला तर रात्रंदिवस अन् प्रत्येक घटकेला आठवण होती. पण त्यानं सांगितलं नाही.

औसेप्पनं हिशेब पाहून सांगितलं, “तीस रुपये व वीस पासच्या धान उधार घेतलं होतं.”

कोरन चमकला. त्यानं वीस रुपये व पंधरा पासच्या धान उधार घेतलं होतं! नकळत त्याच्या तोंडून निघालं, “हे चूक आहे मालक.”

हे अनपेक्षित होतं. कोरन व औसेप्प दोघही चमकले. आश्चर्यचकित झाले. हिशेबाच्या वद्यांतून डोकं उचलून मालकानं विचारलं,

“काय म्हणालास?”

“दासानं एवढं उधार घेतलं नाही.”

“पाजी कुठला! तू मला हिशेब सांगणार?”

क्रोध आल्यामुळे बेभान होऊन कठड्याच्या बाहेर उडी मारून औसेप्प उभा राहिला.

“काय रे, माझा हिशेब चूक आहे? फक्त तुझ्याच बाबतीत माझा हिशेब चुकला का? बेशरम कुठला!”

पत्रोसनं म्हटलं, “काय रे कोरा, तम्पुरानचा हिशेब कसा चूक असेल!”

“मी जेवढं सांगितलं तेवढंच घेतलं.”

मालकांनी पत्रोसलाच अपराधी ठरवलं. अशा धीट माणसाला आणून इथं कामाला लावून तूच चूक केली आहेस. मी त्याच दिवशी सांगितलं होतं. दुष्ट कुठला! माझा हिशेब चूक आहे?”

सर्वांनी मिळून कोरनचीच चूक काढली. तोच चूक करतो आहे.

मालकांचाच हिशेब बरोबर असेल.”

कोरन विचार करत होता. त्याला चिरुतासाठी कपडा आणायचा होता. झोपडी उभी करायची होती. वडिलांकडे कमीतकमी एक महिन्याचा खर्च पाठवायचा होता. अशी किती तरी कामं पुरी करायची होती. त्या सर्वांसाठी एवढंच धान त्याला मिळणार? अशा परिस्थितीत त्याच्याकडून चूक कशी होऊ शकेल? पण तरीसुद्धा त्याचं खरेपण खोटं ठरलं. जीवनाच्या रक्तानं लिहिलेलं सत्य खोटं करण्यात आलं. अशा भयंकर संकटात पडलेले त्याचे जोडीदारसुद्धा त्यालाच दोषी ठरवू लागले.

कोरन असहाय होता. तम्पुराननं पुन्हा हिशेब करायला सुरुवात केली. कधीच न अनुभवलेल्या नवीन विचारांनी व आवेशांनी कोरनचा आत्मा क्षणाक्षणाळी उद्विग्न होत होता.

असे विकार व असे आवेश यांचा पूर्वी त्यानं अनुभव घेतला नव्हता. होय, अशा घटना पूर्वी बऱ्याच झाल्या होत्या. पण तेव्हा असे विकार कधीच उद्भवले नव्हते.

ज्यांना तम्पुरान म्हटलं जातं त्यांच्यावर विश्वास का ठेवायचा? इतकं धान जमवून ते काय करणार आहेत? ते निर्माण करायला ते स्वतः किती मेहनत करतात? आजच प्रथम कोरनला वाटलं की, आपल्या साऱ्या श्रमाचं फळ - खाली वाकून हिशेब करणारा तो तम्पुरान हडप करतो आहे... त्याचीसुद्धा गुजराण व्हायची आहे. त्याचासुद्धा हक्क आहे. तो काम करणारा आहे. त्या धानात, त्या धनात त्याचाच हिस्सा आहे... कुणी दया दाखवण्याची गरज नाही... कोरननं दातांनी ओठ दाबले... आपण आता जोराने का रडू नये असं त्याला वाटायला लागलं... दोन गोष्टी सरळ का सांगू नयेत? धानावर त्याचा पण हक्क आहे! ते देणार नसतील तर जबरदस्तीनं आपण आपला हक्क बजावू. त्या धोकेबाजाची मान का मुरगळू नये? छोट्याशा मशालीनं त्याच्या कोठीलाच... कोरनला वाटलं आपला श्वास आता वाढत चालला आहे!

जवळच उभ्या असलेल्या आपल्या साथीदारांकडे त्यानं पाहिलं. सगळेच्या सगळे भावशून्य होऊन उभे होते. त्या सर्वांना याबद्दल काहीच वाटत नव्हतं का?

“अरे, हा कसला हिशेब आहे?”

औसेप्पचा राग आता गेला होता. हळूच मंदस्मित करून तो म्हणाला, “हिशेब मी खोटा नाही सांगणार रे!”

“मला किती पासच्या धान देण्याचं ठरलं होतं?”

“करारनाम्यात ते स्वच्छ लिहिलं आहे.”

“एक गोष्ट सांगतो. मला एकेक दिवसाआड एकेकच पेंडी दिली होती. एक पेंडी एकदा पिण्याच्या उद्देशानं उचलली होती, पण ती तर माझ्याकडून हिसकून घेतली होती. असला कसला हिशेब तप्रा!”

“अरे, जुन्या पद्धतीप्रमाणे काही मिळणार नाही हे त्याच दिवशी निश्चित ठरलं होतं, नाही का? ठरवलेल्या रकमेतून उधार कापून बाकी तुम्हाला द्यायचं आहे... हे स्पष्ट लिहिलं आहे! - तू तशाच करारनाम्यावर सही केली आहेस!”

“त्याप्रमाणे मी माझा हिशेब मागतो.”

“इतरांचा हिशेब असाच झाला आहे.”

“मी किती रुपये घेतले होते? धानाचा हिशेब कोणत्या भावाने लावून ते कापलं आहे?”

“इतर सर्वांच्या बाबतीत जसं केलं तसचं तुझ्या बाबतीत केलं आहे.”

“वाईट वाटून घेऊ नका. पण इथं कोणीही हिशेब विचारला नाही, मीच का विचारतो, असाही विचार करू नका. मला झोपडी उभी करायची आहे! यावर्षी चैत्रात

इथंच खपलो. इथं जे मिळालं, त्याखेरीज मला दुसरीकडून कुठूनही काही मिळालं नाही! दासानं या महिन्यात दहासुद्धा पेंड्या घेतल्या नाहीत!

औसेप्पनं चूपचाप सर्व ऐकून घेतलं. या प्रकारचं कोणत्याही परयाचं बोलणं त्यानं अजूनपर्यंत सहन केलं नव्हतं. आज त्यांच्यात हा बदल दिसला!

कोरन आपली करुण कहाणी पुढे सांगत राहिला.

“दास आता प्रथमच ओणप्पणीमध्ये काम करतो आहे. तो नवजवान आहे. हा छेकरा नालायक आहे असं दासाच्या बाबतीत कोणी म्हणू नये या विचारानं त्यानं जीव तोडून मेहनत करून धान पैदा केलं आहे.”

कोरनचा गळा आणि डोळे पाण्यानं भरून आले.

मालकांनी म्हटलं, “अरे इतकं अधिक धान नाही पिकलं. दिसायला शेत चांगलं होतं हे खरं आहे. पण खरोखर पीक अगदी मामुली निघालं.”

“तरीपण मागच्या सालापेक्षा अधिक झालं आहे.”

“पण तसंच तुमच्या आमदानीत काही कमी करण्यात आलं नाही. तुलाही मी माझ्या दासाप्रमाणेच मानतो आहे. तू केवळ एक वर्षभरच काम केलं आहेस, असा विचार करून काही तुझा हिशेब केला नाही.”

कोरनला आणखी बरचं सांगायचं होतं.

मालकांनं सर्वांना विचारलं, “ठीक, हिशेबाप्रमाणं तुम्हा लोकांना जे मिळायला हवं ते आता पाहिजे की मागून मिळालं तरी चालेल!”

सर्वांना ते आताच पाहिजे होतं.

औसेप्पनं त्यांच्या हितचिंतकाचा आव आणला व म्हटलं, “आताच सगळं घेऊन, पिण्यात, कपडा खरेदी करण्यात, लग्नात किंवा अशाच इतर बाबतीत सारं फुंकून देणार ना? अन् त्यानंतर उपासमारीत दिवस काढणार! हे इतरांना कसं पाहवेल? तुम्ही सगळेच्या सगळे बरबाद झाला आहात - कसे सुधाराल?”

याच वेळी धान घेऊन ते कोणीही अनावश्यक बाबींवर खर्च करणार नाही असं त्यावेळी सर्वांनी सांगितलं. फक्त कोरनच काही उत्तर दिलं नाही. त्यांना उपदेश करण्याचा काही अधिकार नाही असं कोरनला वाटलं. त्यांचा उपदेश निःस्वार्थी कुठे होता.

औसेप्प आत जाऊन परत आला. शमयलला बोलावून त्यानं काही करन्सी नोटा मोजून दिल्या व म्हटलं, “ही दहाची, ही पाचाची व ही दोनची, समजलं ना? चूक नाही ना करणार?”

पत्रोस, इट्याती, ओलोम्पी सर्वांना एकेकाला बोलावून त्यांनाही त्यानं नोटा दिल्या. व्यथित अंतःकरणानं हे सारं पाहात उभ्या राहिलेल्या कोरनचीसुद्धा पाळी आली. त्याच्या अंतःकरणातलं दुःख एकदम बाहेर पडलं. “मला नोटा नको आहेत.

मी पुंचा शेतात काम केलं आहे. धानही बरचं पिकलं आहे.”

त्या शब्दांत हक्क मागणाऱ्याचा जोर अन् सुप्त शक्तीचं सामर्थ्य होतं. असं वाटलं की जणू त्यानं काही एक निश्चयच केला आहे. पण औसेप्प ईसाईने राग दाखवला नाही. ही एक आश्चर्याची गोष्ट होती!

ते हसत होते. त्यांनी म्हटलं, “अरे धान घेऊन काय करशील, सांग तर खरं!”

“मला झोपडी बांधायची आहे.”

“तर धान विकूनच बांबू, झाप वगैरे विकत घेणार ना?”

कोरन किंचित डगमगला. औसेप्पनं पुढं म्हटलं, “ते धान दुसऱ्याच्या हातानं विकलं जाण्यापेक्षा आमच्याच हातानं विकलं गेलं असं समज. धान इथं राहिलं तर दुसऱ्या लोकांच्या कामी येईल. आषाढापासून पुन्हा लोकांना धानाचीच मजुरी मिळेल. या साली धान कमी आहे. सगळं सरकारनंच खरीदलं आहे.”

शमयल, पत्रोस वगैरे सर्वांना मालकांचं सांगणं ठीक वाटलं. पण कोरनला विश्वास वाटला नाही. त्याला आपला विरोध प्रगट करायचा होता. प्रगट केल्याशिवाय त्याला राहवत नव्हतं. त्यानं विचारलं,

“कोणत्या भावानं घेणार मालक!”

“जो निश्चित भाव आहे त्यानं.”

“म्हणजे?”

“हे आम्ही नाही ठरवत! सरकारनं भाव निश्चित केला आहे, तोच ठीक आहे. त्यापेक्षा अधिक भावानं खरेदी किंवा विक्री करणं कायद्याच्या विरुद्ध आहे. तुरुंगात जावं लागेल!”

“दीड रुपया हं तप्रा!”

“हा तर स्टॅंडर्ड पासरीचा भाव आहे. आपल्या देशी पासरीचा सव्वा रुपयाच मिळेल?”

“आता तर तीन रुपये पासरी भाव आहे!”

“अरे गप्प बस. तुरुंगात जायचं आहे का?”

यामध्येही त्याचे साथी हां ला हां म्हणायला तयार होते. औसेप्पनं म्हटलं, “हे घे. यातून काही मार्ग काढू नंतर!”

कोरननं मन दाबून आनंद मानला.

सोळा

तिथं घर बांधून राहायचं नाही असं चिरुता मोठ्या आग्रहानं सांगत आहे. पुष्पवेलीच्या शेतातच काय पण त्या भागात कुठेही तिला काम नको होतं. तिथून जायलाच हवं! कुठेही जायलाच हवं!

“आपण कुठेही जाऊ.” भीतीनं ती वारंवार मुलासारखं म्हणायला लागली. जणू तिला चारही बाजूंनी भयभीत करणारं काही तरी होतं. रात्र - दिवस ती भीतीनं भारून गेली होती!

पण कोरनला मात्र ही जागा सोडून कुठेही जावंसं वाटत नाही. पुष्पवेलीच्या लोकाबद्दल त्याला काही विशेष प्रेम वाटतं म्हणून असं नव्हे! काही झालं तरी तो एक परया आहे. परयाचं काम शेती करणं हे आहे. कुठेही गेला तरी त्याला हेच काम केलं पाहिजे. मग ओळखदेख असलेल्या लोकांतच राहणं ठीक नाही का? शिवाय त्यानं पाण्यातून वर आणून एका घरापुरती जमीन पण ठीक केली आहे! कितीतरी महिन्यांच्या मेहनतीनं ती तयार झाली आहे! ती सोडून तो जाऊ इच्छित नव्हता. दुसरीकडे जाऊनही घरासाठी जमीन तर वर आणलीच पाहिजे!

चिरुतानं हट्टानं म्हटलं, “मी इथं राहू नाही शकत!”

“काय?”

“नाही राहू शकत. इथं राहण्यात तोटा आहे.”

“काय तोटा आहे?”

“असाच आहे आपला!”

तिच्या या बोलण्याचा अर्थ फक्त मरियालाच कळत होता. तिने कोरनला काहीच सांगितलं नाही. दोघीजणीत डोळ्यांनीच काही खाणाखुणा झाल्या.

कोरननं मरियाला विचारलं, “असं म्हणण्याचा हिचा हेतू काय आहे? एकतर तिचा हट्ट असावा किंवा ती मनात काही तरी लपवून ठेवते आहे हे नक्की.”

मरियानं उत्तर दिलं नाही.

“मी सांगते की.....” चिरुतानं म्हटलं. तिने मरियाकडे पाहिलं. मरियानं डोळे मिचकावून खूप केली. आपल्या भीतीनं खरं कारण चिरुता सांगते की काय, अशी भीती तिला वाटली. मग मात्र मामला बिघडून जाणार! चिरुतानं म्हटलं -

“पुष्पवेली तम्पुरानबरोबर नेहमी काहीतरी झगडा होतो. तम्पुरान अन् त्यांचे मुलगे सगळे फार वाईट आहेत! मोठे लालची अन् सैतान! या वर्षी तिथं राहिलो तर जरूर मारझोड होईल! म्हणूनच इथून निघून जावं असं म्हणते मी!” चिरुतानं मोठ्या हुशारीनं ती गोष्ट वळण देऊन सांगितली हे पाहून मरियाला समाधान वाटलं.

पत्रोस बसल्या बसल्या सर्व ऐकत होता. तो म्हणाला, “तू असं नको म्हणूस चिरुता! हे मी नाही मान्य करणार! या भागातच काय पण आसपाससुद्धा इतके चांगले मालक नाही मिळायचे! दुसरीकडे काम करणाऱ्या लोकांना चांगलं पिटून मारून टाकतात. माहीत आहे?”

“ते सगळे सैतान आहेत.” चिरुता म्हणाली. कोरन व पत्रोस बाहेर गेल्यावर मरियानं चिरुताला म्हटलं, “काय म्हणतेस तू बेटी? कुठेही जा, हीच गत आहे! काही ठिकाणी तर यापेक्षाही अधिक आपत्ती येऊ शकते! प्रत्येक ठिकाणी छोटे तम्पुरान लोक तरुण व सुडौल अशा परया आणि पुलया पोरींच्या शोधात असतात! इथंच ठीक आहे बघ! एक कहाणी ऐकतेस?” ज्या ज्या गोष्टी मरियाला माहीत होत्या त्या त्या तिने सांगितल्या. मालक लोकांनी परया व पुलया पोरींच्या केलेल्या चारित्र्यभंगाच्या कहाण्या! हे मालक लोक कुठले आहेत? मरियानं काही प्रसिद्ध घराण्यांची नावं ऐकवली. ते तिथलेच छोटे मालक होते! त्यात नायर, ईशवा (अवर्ण हिंदू), इसाई व मुसलमान, सगळे होते! चिरुता घाबरली. एका मोडक्या - तोडक्या झोपडीत तिला झोपावं लागतं त्या परया पुलयीचं चारित्र्य कसं सुरक्षित राहू शकणार? तिच्यावर एकाचीच नजर जाईल याचा तरी काय नेम आहे?

मरियानं पुढं म्हटलं, “माझ्या तरुणपणाच्या दिवसात कोणत्याही परयीला अगर पुलयीला तिच्या नवऱ्याखेरीज दुसऱ्या कुणीही स्पर्शसुद्धा केला नाही! आजच्या तर पोरींचीसुद्धा नजर छोट्या मालकाकडे लागलेली असते!

चिरुतानं म्हटलं, “तो परत येईल की काय अशी मला भीती वाटते.”

कोरननं झोपडी बांधण्यासाठी बांबू, झाप वगैरे सर्व सामान खरेदी केलं. शमयल, पत्रोस, ओलोम्पी या सर्वांनी मिळून सहा खांब्यांच्या आधारानं एका खोलीची झोपडी उभी केली. छपराचं काम झाल्यानंतर लक्षात आलं की चारही बाजूंनी लावायला पोती व झाप शिल्लक राहिले नाहीत आणि ते विकत घ्यायला पैसेही नाहीत. तरीसुद्धा दोरीनं झापाचा एकेक तुकडा बांधून चारही बाजूंना ते पडद्यासारखे लटकावून दिले. त्यानं काम निभवता आलं. पण थोडा वारा आला की सर्व डोळत राहायचं!

अशा तऱ्हेच्या बिनपडद्याच्या झोपडीत राहण्याला चिरुतानं नकार दिला. त्या झोपडीत आपण राहणार नाही, असं तिने साफ सांगितलं. कोरनला राग आला. चिरुताला पाहिजे तसं चारी बाजूंना ताट्या लावून व कुलूप लावून आतून बंद करता येण्यासारखा दरवाजा असलेलं घर आपल्याला कसं बांधता येईल? कितीतरी कुटुंब

पुंच्या शेताच्या बांधावरच मचान बांधून दिवस कंठतात !

कोरननं विचारलं, “धनकोठी, ओटी वगैरे असलेलं बंदोबस्ताचं घर बांधायला त्यात जपून ठेवण्यासारखं असं आपल्याजवळ काय आहे? काही खजीना भरला आहे की काय, कोणी चोरून न्यायची भीती बाळगायला !”

“बिनपडद्याच्या घरात बाईनं कसं राहायचं?” चिरुतानं विचारलं.

“वा वा ! पडदा नसल्यामुळं कोणी येऊन तुला पकडून नेईल की काय?”

“का नाही? भरतीच्या दिवसांत शेतातून मगरही येऊन उचलून नेऊ शकतो !”

“वारे वा ! म्हणे मगर येऊन उचलून नेऊ शकतो !”

चारही बाजूंना ताट्या बांधून झोपडी चांगली तयार झाल्यावरच तिच्यात राहणं ठीक आहे. मरियानंसुद्धा चिरुताच्या आग्रहाला दुजोरा दिला. ती पुढे म्हणाली, “बायकांनी सुरक्षित बंद घरातच झोपलं पाहिजे. हाच कायदा आहे.”

अशा प्रकारे झोपडी व्यवस्थित करायची तर आणखी दहा - वीस रुपये लागणार ! यासाठी तम्पुरानकडून पुन्हा कर्ज घ्यावं लागणार ! काही झालं तरी त्याला आपलं स्वतःचं निराळं घर असणं अगदी जरूर होतं !

कोरननं औसेप्पची भेट घेतली. पहिल्याप्रमाणेच कोरनकडून सही घेऊन औसेप्पनं त्याला दहा रुपये नगदी व दहा रुपयांचे झाप दिले. त्याच वेळी त्यानं कोरनला स्पष्ट बजावलं; “आताच सांगून ठेवतो की, या वीस रुपयांऐवजी पुढल्या वर्षी तुझ्या प्राप्तीतून वीस पासच्या धान घेईन. तू तर हिशेब विचारणारा आहेस ! म्हणून अगोदरच सांगून टागणं बरं.”

कोरननं काहीच उत्तर दिलं नाही. कितीही कमी झाला तरी पुढच्या वर्षी फाल्गुन चैत्रात धानाचा भाव कमीतकमी तीन रुपये पासरी तर जरूर होईल. याही गोष्टीचा विचार त्याच्या मनात आला...पण...पण

चांगला दिवस पाहून एके दिवशी कोरन व चिरुता पत्रोसच्या घरातून आपल्या झोपडीत राहायला गेली. गृहप्रवेशाच्या निमित्तानं आसपासच्या लोकांना बोलावून त्यांचा काही सत्कार करणं अवश्य आहे, असा कोरननं विचार केला. त्याकरिता त्यानं पुष्पवेली तम्पुरानकडून त्याचं काम करून फेडता येईल असं कर्ज घेण्याचा निश्चय केला. पत्रोसनं म्हटलं असं कर्ज घेशील तर फाल्गुन चैत्रात हिशेबाच्या वेळी काय करशील ?”

कोरननं उत्तर दिलं नाही. त्याच्या चेहऱ्यावर दृढ निश्चय दिसत होता. त्याच्या तोंडून नुसतं ‘उंह’ निघालं. जणू ते त्याच्या दृढ निश्चयाचं सूचक होतं. या पोराला कर्ज घ्यायला जरासुद्धा संकोच वाटत नाही असं मत शमयलं, पत्रोस वगैरे सर्वांनी प्रदर्शित केलं. पुष्पवेली जितकं कर्ज देतील तितकं घ्यायला त्याला काहीच हरकत वाटत नव्हती. इतकचं काय, पण तो आणखीही कर्ज मागायला तयार होता, असं

उत्तर कोरननं दिलं. त्याची बेपर्वाई आश्चर्यकारक होती - कल्पनेच्या बाहेरची होती ! तीन वेळा मिळून जेव्हा त्यानं आणखी तीस रुपये आणले तेव्हा चिरुता आश्चर्यचकित झाली.

“कोणत्या विचारानं हे एकसारखं कर्ज घेत आहा तुम्ही ?”

चिरुता घाबरलेली पाहून कोरनला हसू आलं. तो हसत हसत म्हणाला, “तू का घाबरतेस ?”

“कर्ज घेता, ते फेडावं तर लागेल ना ?”

“जेव्हा लागेल तेव्हा लागेल.”

“वा रे वा ! असं कसं होईल ? छे ! असं नका करू. जे मिळतं त्यातच आपण निभावून घेऊ.”

कोरनच्या उत्तराचा निराळाच रोख दिसला. “अग, हे धन अन् धान त्यानं कुठून आभाळातून आणलं आहे का ?”

त्याच्या कामाचं फळ आहे ते !”

“कोणाच्या ? त्यांनी तर काही काम केलं नाही. आम्ही लोकांनीच मेहनत करून त्यांच्यासाठी धान निर्माण केलं आहे. त्यांनी आम्हाला मारण्याचं काम केलं. तेच त्यांचं काम समजायचं की काय ? ! !

“काय वेड्यासारखं बोलता आहा तुम्ही ?”

कोरननं आपल्या बांधवांसाठी उत्तम भोजनाची व्यवस्था केली. त्या भोजनाला चात्तनसुद्धा आला होता आणि अशा तऱ्हेने चिरुता व कोरन आपल्या नव्या घरात राहायला गेली.

डोक्यावर कर्ज असूनसुद्धा चिरुताला एक प्रकारचा अभिमान व नवा उत्साह वाटत होता. तिचं आता स्वतःचं घर झालं ?

त्याला पूर्ण घराचं रूप यायला अजून पुष्कळशा गोष्टी करायच्या होत्या. सध्या तर फक्त दोन हांड्या, चार मडकी अन् चटई, इतकचं सामान होतं. पण कर्ज मात्र गळ्यापर्यंत आलं आहे !

एक दिवस चिरुता कोरनच्या मांडीवर डोकं ठेवून पडली होती. कोरन फणीनं तिच्या केसातून उवा काढून मारत होता. तो चिरुताला म्हणाला,

“मला आणखी एक काम करायचं आहे.”

“कोणतं काम करायचं आहे ? चिरुतानं विचारलं.

“तेच काम.”

चिरुताने डोळे वर करून कोरनकडे पाहिलं. त्याच्या डोळ्यांत काय पण तेज आहे ! कोरननं आपलं मस्तक खाली केलं. चिरुतानं आपले दोन्ही हात त्याच्या

गळ्याभोवती लपेटले. दोहोंच्या ओठांचं चुंबनात मीन झालं !

“आमच्या चिरुताला आलपुवाला नेऊन सिनेमा दाखवायचा आहे ना ?” कोरननं विचारलं.

छोट्या मुलीसारखं चिरुतानं मजेनं ‘हां’ केलं.

“आलपुवाला जायचं तर एकेक चांगला ब्लाऊज अन् चांगला कपडा पाहिजे.”

हा नवीनच प्रश्न होता ! एक नाही अनेक प्रश्न ! कोरनला त्याची काही कल्पना नव्हती. नवीन ब्लाऊज अन् नवीन कपडे घालून ती नटून थटून निघेल तर !

“हाच ब्लाऊज अन् कपडा नेसून गेलं तर काय हरकत आहे ?”

चिरुतानं विचारलं.

“अग, हा घाणेरडा आहे ना !”

“पुरे झालं, हाच घालणं बरं !”

तिच्या कानांत मरियाचे शब्द घुमू लागले. बांधेसूद परयी अगद पुलयी पोरी जेव्हा नटूनथटून निघतात तेव्हा ...चाकोच्या रोखून पाहण्याची तिला आठवण झाली. ती घाबरून म्हणाली, “मला जुन्याच पद्धतीच्या परयीप्रमाणं राहणं आवडतं. हा जुना काळा कपडा नेसून राहिले तर तू माझ्यावर प्रेम करणार नाहीस का ?”

चिरुतानं निष्कपट भावनेनं हा प्रश्न विचारला होता. ती अशीच राहिल तर पतीचं प्रेम कायम राहणार नाही, हा आणखी नवीन प्रश्न !

कोरननं ह्या प्रश्नाच उत्तर चुंबनानं दिलं. चिरुतानं पुढे म्हटलं,

“मला नटूनथटून शृंगार करण्याची गरज नाही. मला बघणारा एकच पुरुष आहे.

मी अशीच राहिले तरीसुद्धा तो माझ्यावर प्रेम करील...मला...मला....”

ती पुढे बोलली नाही. पण तिच्या डोळ्यांनी तिची इच्छा प्रगट केली.

कोरननं उत्सुकतेनं विचारलं, “माझ्या चिरुताला काय पाहिजे ?”

“मला...मला...”

“काय ग ! बोल तरी !”

“मला आई व्हायची इच्छा आहे !”

कोरन हसला-चिरुता लाजली.

सतरा

त्यावर्षी पहिल्या भरतीचे दिवस निघून गेले. कुटुनाटचे परये व पुलये यांच्याकडे जे होतं ते सर्व काही संपून गेलं. झाडून सगळे तम्पुरानच्या ओणप्पीमध्ये सामील झाले.

पुष्पवेली औसेप्पला, पाण्यातून एक एकर जमीन वर आणून ती घर बांधण्यासारखी करायची होती. त्यावर्षी त्याचं ते खास काम होतं. प्रत्येक दासाला एकेक नाव देऊन त्यानं काम सुरू करून दिलं.

पहिल्या दिवसाच्या कामानंतर सर्व कामवाले मजुरीसाठी पुष्पवेलीमध्ये एकत्र झाले. त्यांना बारा आण्याच्या हिशेबानं मजुरी देण्यात आली.

कोरनला रात्री जेवायला हवं असेल तर धानच घ्यायला पाहिजे होतं ! त्यानं म्हटलं, “दासाला धान पाहिजे. पैसा नको.”

औसेप्पनं ही विनंती एकाच उत्तरानं ठोकून दिली. “धान नाही मिळणार ! आता धान घेऊन सैतान कुठे तरी चोरबाजारात नेऊन ते विकणार असेल !”

“नाही, तम्प्रा, आम्हाला खाण्यासाठीच पाहिजे आहे ते !”

“जा ! जा !”

इतर सर्व मजूर काही न बोलता घरी जाण्यासाठी आपल्या नावेत जाऊन बसले. एकटंच उभं राहण्यात कोरनचा तरी काय फायदा होता ?

तो पण निघून गेला.

त्या रात्री तो पैसा घेऊन दुकानातून व घराघरातून तांदूळ आणण्यासाठी हिंडत राहिला ! तांदूळ सगळीकडे होता ! पण लोक एका शेराचा भाव दीड रुपया सांगत होते. इतकं महाग तो कसं घेणार ? आणि घेतलं तरी अर्धाशेर तांदळाचं काय होणार ?

या प्रकारे रात्री तांदूळ खरेदी करण्याच्या काळजीत जेव्हा तो हिंडत होता त्यावेळी काळ्याकुट्ट अंधाराच्या आड घडणाऱ्या काही गोष्टी त्याला बघायला मिळाल्या. एका बड्या शेतकऱ्याच्या घरासमोर घाटावर मोठ्या मोठ्या नौका पडल्या होत्या. अन् त्या घरातून धानाची पोती त्या नौकांवर चढवली जात होती.

त्यातून शेरभर तरी धान त्याला मिळतं तर ! त्या दिवशी दुपारी पुष्पवेलीमध्ये तो

नुसती कांजी प्याला होता. पण बिचाऱ्या चिरुताला तर तीही मिळाली नव्हती. कोरन विचारात पडला. चिरुता त्याची वाट पाहात बसली असेल! अर्धा शेर तांदूळ मिळाला तर तिला तरी खायला मिळेल असं त्याला वाटलं!

औसेप्प मजुरीबद्दल धान का देत नाही ही गोष्ट आता त्याच्या लक्षात आली. धानाची किंमत खूप वाढली होती आणि त्याच्या इथंमुद्धा रातोरात अशीच खरेदी - विक्री जोरात होत असणार? तांदूळ न मिळाल्यामुळं उपास पडणारे दिवस - लांबलचक दिवस - कोरनच्या मनासमोर उभे राहिले. अशा तऱ्हेनं धानाचे भाव जोपर्यंत अधिक राहतील तोपर्यंत पुष्पवेलीकडून मजुरांना धान मिळणार नाही हे निश्चित होतं.

रातोरात या व्यापाराची बातमी उघड केली तर काय हरकत आहे? मजुरीबद्दल धान मिळणार नसेल तर कामावरच जायचं नाही!... कोरननं विचार केला. तो आपल्या साथीदारांना ओळखत होता. ते सर्व कामावर जातील! अन तो एकटाच मागे राहील!

सहा आण्याचे पावभर तांदूळ अन् दीड आण्याची मरचीनी घेऊन कोरन मध्यरात्रीनंतर घरी पोचला. चिरुता झोपली नव्हती! दरवाजा काळजीपूर्वक बंद करून ती आत बसून त्याची वाट पाहात होती! घाटावर नाव लागल्याचा आवाज ऐकताच तिचं उत्सुकतेनं विचारलं,

“कोण आहे?”

“मी आहे ग!”

चिरुता समजली. तिचं उठून दरवाजा उघडला. आज अर्ध्या रात्रीनंतर चुलीत विस्तव पेटला अन् त्या झोपडीत प्रकाश पडला. पोट ठीक नाही असं सांगून कोरन लवंगडला. कांजी तयार झाल्यावर चिरुतानं कोरनला उठवलं. त्याला थोडं खाऊ घातल्याशिवाय तिला बरं वाटलं नसतं. कोरननं प्रकृती ठीक नसल्याची सबब सांगून म्हटलं,

“मी नाही काही खाणार.”

“मग मी पण नाही खात!”

“माझ्या पोटात दुखतंय!”

चिरुतानं थोडंसं खाण्याचा आग्रह केला. अखेर कोरनला तिचं ऐकावं लागलं. चुलीच्या विझत्या प्रकाशात मातीच्या कढईतून पतीपत्नी बरोबर कांजी घ्यायला बसले.

“काय नुसतं दाखवायलाच खात आहा काय?” चिरुतानं म्हटलं.

“छे ग! मी तर खातो आहे ना?”

कांजीमधून थोडासा भाग चिरुतानं वेगळा काढला होता. कोरननं तो पाहिला.

“काय ग, ते लपवून का ठेवलं?”

चिरुता हसली. प्रेमानं तिची हनवटी हलवीत कोरननं विचारलं,

“का ठेवलंस ते? पावभरच तर तांदूळ शिजवलेस! घे पिऊन!”

“उद्या दुपारनंतरच तर पावभर कांजी प्यायला मिळेल. सकाळी थोडी पिऊन जाता येईल!”

“नको! मला नको! तू दिवसभर काहीच खाल्लं नसशील?”

“माझं तर पोट भरलं आहे. उद्या सकाळी कांजी घ्यायच्या वेळेला कढईत माझ्यासाठी एक घोट शिल्लक ठेवा. तेवढा मला पुरे!”

पोटभर जेवायला मिळालं नसूनमुद्धा दोघेही झोपी गेली. कोरनच्या सुदृढ शरीराच्या आश्रयानं चिरुता निर्भय व निश्चित भावनेनं झोपली. इतक्यात कुकूचकू - कुकू-चकू करून कोंबड्यानं पहाटेच्या आगमनाची सूचना दिली.

शिल्लक राहिलेल्या कांजीचं व भाजीचं प्रकरण पतीपत्नीमध्ये सकाळी अधिक झगड्याचं कारण बनलं. सगळं पतीनंच खावं या गोष्टीवर जोर होता म्हणून तो झगडा होता! चिरुतानं सारं खाऊन टाकलं म्हणून नव्हे!

त्या दिवशीही कोरननं धान मागितलं. पण मजुरी म्हणून त्याला एक रुपया मिळाला. इथं तिथं धुंडून अर्धा शेर तांदूळ व मरचीनी खरेदी करून जेव्हा तो घरी आला तेव्हा घरात कुणीतरी बोलत असल्याचं त्यानं ऐकलं.

गोष्टी करणारा त्याचा बाप होता. त्याच्यावर रागावलेला त्याचा बाप! अगदी बदलून गेल्यासारखा दिसत होता तो!

मातीच्या तेल्याच्या दिव्यासमोर बसून तो चिरुताबरोबर गोष्टी करीत होता. चिरुताला बेटी म्हणून संबोधताना बापाला त्यानं ऐकलं. त्याचे डोळे आनंदाश्रूंनी भरून आले. “बाबू, बाबू” अशी हाक मारीत कोरन आत शिरला.

“बेटा!”

बाप - लेक दृढ आलिंगनात बद्ध झाले. हे दृश्य पाहून चिरुताचं अंतःकरण आनंदानं भरून आलं.

म्हाताऱ्याचं सारं शरीर थंडीनं सुजलं होतं. त्याला उठतासुद्धा येत नव्हतं. पण मुलाला पाहताच आनंदित होऊन तो उभा राहिला. पाय कापत असल्यामुळे तो पडणार इतक्यात कोरननं त्याला धरलं आणि विचारलं,

“हे काय झालं बाबू? सारं शरीर सुजलं आहे!”

“हां बेटा, आता काही माझे जास्त दिवस राहिले नाहीत!”

कोरननं आधार देऊन बापाला हळूच बसवलं!

म्हाताऱ्यानं म्हटलं, “तांदळाचं पाणी पिऊन आता दहा दिवस उलटले. मरचीनीवरच कसातरी गुजारा करीत होतो. या कारणांमुळं अशी स्थिती झाली बेटा! ज्यांच्या जवळ धान आहे ते बाहेर दाखवतसुद्धा नाहीत. रात्री सात रुपयांच्या भावानं विकतात!”

म्हाताऱ्यानं आपली सैल झालेली लुंगी घट्ट केली. बापाला त्या स्थितीत पाहून कोरनच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळू लागले. आज तो उठून उभासुद्धा राहू शकत नव्हता!

आपल्या अपराधाची आठवण होताच त्याचं अंतःकरण तुटू लागलं. म्हाताऱ्याला तक्षीमध्ये एकटं टाकून तो आपल्या सुखाच्या मागे लागून चिरुताबरोबर दुसरीकडे राहायला आला. किती अक्षम्य अपराध केला त्यानं! त्याचं असं वागणं कोणत्याही परिस्थितीत योग्य मानलं जाणं शक्य नव्हतं. म्हाताऱ्यानं किती कष्ट सहन करून त्याचं पालनपोषण केलं होतं! रागावलेला असूनसुद्धा आपल्या मुलाच्या शोधात निघून तो तेथे येऊन पोचला आहे. त्याच्याशिवाय म्हाताऱ्याचं आहे कोण? कोणत्याही गोष्टीचा निश्चय केल्यावर त्यापासून तो तिळभरही ढळणारा नव्हता. त्याच्याबरोबर असता तर आज त्याची ही अवस्था का झाली असती?

आता या परिस्थितीत उठून तो पुन्हा शेताच्या बांधावर जाऊ शकणार नाही! एका बांधावर उभं राहून दुसऱ्या बांधावर उभ्या असलेल्या माणसापर्यंत आपला आवाज पोचवून पहिल्याप्रमाणं आता तो हाक मारू शकत नव्हता! त्याच्या फुप्फुसात आता ती ताकद राहिली नव्हती. आयुष्याचे शेवटचे दिवस आपल्या मुलाकडे घालवण्यासाठी हिंडत हिंडत तो इथे आला होता. कांजी मिळावी एवढीच त्याची अंतिम इच्छा होती.

दहा हजार पासऱ्यांच्या जमिनीच्या शेतकऱ्याकडे त्यानं वयाच्या आठव्या वर्षापासून काम करणं सुरू केलं. तो शेतकरी करोडपती होता, नंतर त्याचा सर्वनाश झाला, दुष्पट उन्नतीही झाली. किती कोटी पासऱ्या धान त्यानं आपल्या जीवनकालात पैदा केलं असावं! किती कापलं, किती मळलं आणि किती कोटी लोकांचं पोट आपल्या मेहनतीच्या अन्नानं भरलं असेल!

त्या माणसानं जीवनात सर्वसाधारण जनतेकरता काय काय केलं नाही? आज तोच श्वासाच्या घरघर आवाजात आपल्या जीवनाच्या शेवटच्या घटका मोजत आहे! भाताचं काढलेलं पाणी मिळाल्यासुद्धा दहा दिवस झाले होते. त्यानं जे धान निर्माण केलं ते सर्व दुसऱ्यासाठीच होतं!

म्हाताऱ्यानं विचारलं, “बेटा, तुम्हा लोकांना इथं मजुरीवर धान मिळतं ना?”

जवळच बसलेल्या बापाची पाठ दाबता दाबता म्हटलं, “नाही बाबा, धान बाहेर कुठं दृष्टीला पाहायलादेखील मिळत नाही. काल रात्री पावभर तांदूळ खरेदी केले होते. आज बारा आण्यात अर्धा शेर धान विकत घेऊन आले आहे.”

चिरुताला कोरननं विचारलं, “काय ग, बाबूना दिलं की नाही?”

स्मित करीत चिरुतानं उत्तर दिलं, “काय होतं घायला?”

“मी काल एक सूप विणून ठेवलं होतं. ते विकून साडेतीन आण्याचे तांदूळ घेऊन येत होते. त्याच वेळी बाबा आले. त्या तांदळाची कांजी करून आम्ही दोघांनी पिऊन

टाकली!”

म्हाताऱ्यानं तिच्या उत्तरातील उत्तरार्ध खोडून काढला.

“दोन - तीन छटाक तांदूळ शिजवून कांजी तयार केली होती हे खरं. पण ती सगळी मीच पिऊन टाकली. ही जरासुद्धा प्याली नाही, सगळी मलाच पाजली!”

चिरुता खूप होती, ती म्हणाली, “बाबा काही तरी सांगतात, मी पण प्याले की!”

म्हाताऱ्यानं चिरुताकडे पाहून कोरनजवळ तक्रार केली.

“बेटा, ही किती चांगल्या बांध्याची सुंदर मुलगी होती! आता नुसती हाडं उरली आहेत तिची!”

कोरननं आपली चूक कबूल केली. आणि ते बरोबर होतं. लग्नाच्या आधी खरोखरच ती किती मांसल आणि निरोगी दिसत होती!

कोरननं म्हटलं, “ती दुसऱ्यांना खाऊ घालते आणि स्वतः मात्र वाळत चालली!

“हो! हो! आज मी ते पाहिलंच!” म्हाताऱ्यानं मुलाच्या म्हणण्याला दुजोरा दिला.

अर्धा शेर तांदूळ व मरवीनीनं त्या रात्री त्या छोट्या कुटुंबाची गुजराण झाली. कोरनच्या आयुष्यात तो एक संस्मरणीय दिवस होता. आपल्या मजुरीनं बापाचं निदान एक दिवसाचं तरी कर्ज आज त्यानं फेडलं.

पाऊणपाव तांदळाची कांजी म्हाताऱ्यानं घेतली. जास्त घेण्याची त्याला इच्छा होती पण तो घेऊ शकत नव्हता! अरअकल घरात जेव्हा त्याला एक कढईभर भात मिळत होता तेव्हा चार मुठीत तो संपवत हाता. आता चार घोटच त्याला पुरेसे वाटू लागले. त्यानं ढेकर दिला. कोरनला संतोष वाटला.

चिरुतानं दुसऱ्या दिवशी सकाळसाठी थोडंसं ठेवून दिलं. कोरननं विरोध केला नाही. काही झालं तरी दुसऱ्या दिवशी बाबूला कमीतकमी एकवेळ तरी पोटभर खायला दिलं पाहिजे, एवढी एकच त्याची इच्छा होती.

त्या दिवशी शमयल, इट्याती आदी सर्वांनी कोरनच्या म्हणण्याला पाठिंबा दिला. त्यांच्या घरातही आदल्या दिवशी अन्न शिजलं नव्हतं. कोणाच्याच घरी तांदूळ नव्हते.

पण तरीच परया व प्लयी यांच्या इच्छा कधी पुऱ्या होतात का?

एकेक रुपया त्यांच्यासमोर फेकून औसेप्पनं गंभीरतेनं म्हटलं, “पाहिजे तर घ्या हा! इथं धान मात्र मिळणार नाही! काम करायचं नसेल तर कर्ज फेडून जाऊ शकता!”

कोणीही रुपया घेतला नाही. औसेप्प रागात बोलला,

“सर्वांना सांगून टाकतो, सगळेच्या सगळे उद्या चालते व्हा. उपासात दिवस काढायचा जमाना आहे हा! काम देऊन मजुरी देणं पुरेसं नाही वाटतं? मिजास दाखवता -?”

आदल्या दिवशी तर उपासात दिवस घालवावेच लागले होते ! शमयल रुपया उचलून चालू लागला . नंतर इतरांनीही तेच केलं .

अठरा

कुट्टनाटमध्ये कुठेही मजुरीबद्दल धान मिळत नव्हतं . सर्व शेतमालकांनी मिळून जणू काही गुप्त निश्चय केला आहे असं वाटत होतं . सगळे परये व पुलये त्रस्त झाले होते . सर्वांनी एक दिवस कोरनच्या घरी त्याला भेटायचं ठरवलं .

“अरे, आपण सर्वजण एकोप्यानं राहू तेव्हाच तर काम होईल . सगळे तम्पुरान एक झाले आहेत .” कोणीही समजावून न सांगता एक म्हातारी परयी बोलली .

“नौका विहाराच्या दिवशी ज्या तरुणानं गरिबांची बाजू घेऊन भाषण केलं होतं त्याला बोलवावं .” कोणीतरी सल्ला दिला . हे नंतर करावं, असं ठरलं .

त्या रात्री जवळ जवळ साठ परये एकत्र झाले . प्रत्येकानं आपापल्या तक्रारी सांगितल्या . सर्वांनी संघटित होऊन राहण्याचा निश्चय केला . इतके परये एकत्र झालेले पाहून आपल्यामध्येसुद्धा शक्ती आहे, आपणसुद्धा काही करू शकतो, विरोधसुद्धा करू शकतो, असं त्यांना वाटलं . कोरनचा म्हातारा बापसुद्धा काठीचा आधार घेऊन उभा राहिला .

पुढच्या रविवारी नरेंद्र नावाच्या एका परया तरुणाच्या अध्यक्षतेखाली एक सभा भरवली, पण शेतकऱ्यांना त्या सभेचा हेतू समजला नाही .

पाण्यात डुबकी मारून मारून, कोदू काढून काम करणारे, वादळपाणी, ऊन, थंडी, सर्व सहन करून काम करण्याची शक्ती असणाऱ्या परयापुल्यांना आज भूक लागली होती . निसर्गाच्या शक्तीलाही आपल्या काबूत आणणाऱ्या शक्ती कशा जागृत करता येतात हे यापूर्वी त्यांना कळलं नव्हतं !

तम्पुरानांनी विचार केला . ‘या सभेची कायद्याच्या दृष्टीनं काय किंमत आहे ? अध्यक्ष कोण होतं ? कुठला तरी एक परया तरुण ! काही ठरावसुद्धा मंजूर झाल्याचं ऐकलं . कुणी ठराव मांडला ? कुणी त्याला पाठिंबा दिला ? या तऱ्हेच्या अनौपचारिक सभेचं काय महत्त्व ? व्यर्थच ही सभा’ असा विचार करून तम्पुरान लोक हसू लागले .

परंतु त्या रात्री एक घटना घडली ! त्या तालुक्यातील स्टेट काँग्रेसच्या एका नेत्याच्या घरून खरेदी केलेल्या धानाच्या पोत्यांची एक नौका त्या सभेतल्या काही परये व पुलये यांनी पकडली !

संघटित झाल्यावर परये व पुलये यांची वाणीही खुल्ली. तुमच्या गरजा आम्ही पुऱ्या करू व उदारपूर्वक मजुरी देऊ, असं मालक लोक सांगत, तेव्हा ते त्यांना उत्तरंही देऊ लागले.

ही एका मोठ्या संघर्षाची सुरुवात आहे, असं कोरनच्या बापाला वाटलं. यात कोरनचा मुख्य हात होता. मालक लोकांचा राग त्याच्यावर होता. काय होणार आहे देव जाणे!

म्हाताऱ्याला आपल्या तरुणपणाच्या वेळची आठवण झाली. त्या काळात उत्पन्नाचा एक भाग कामकऱ्यांचा असे. मालक लोक दासांना आपल्या कुटुंबाचं एक अंगच मानत होते. त्या काळातही कामकऱ्यांच्या तक्रारी होत्या. तरीपण त्यांची स्थिती आजच्यापेक्षा कितीतरी पटीनं अधिक चांगली होती!

म्हाताऱ्याची एकच प्रार्थना होती! कोरनला कोणत्याच प्रकारचा त्रास होता कामा नये! त्याला काही होण्यापूर्वीच आपल्याला मरण येणं चांगलं. तो रोज कोरनला समजावयाचा, “बेटा, तू स्वतःला कोणत्याही संकटात पाडून घेऊ नकोस हो!”

एके दिवशी म्हाताऱ्यानं चांगलं जवेण केलं. त्याला रोज कमीत कमी एक वेळ भात मिळत होता अन् जरूरीप्रमाणे पानसुद्धा! एका स्थानिक वैद्याचे उपचारही सुरू झाले.

मानचु घराण्याचा एक दास चेन्नच्या मुलासाठी एक मुलगी आणणार होता. त्यादिवशी चेन्नच्या घरात एक सभा भरणार होती. कोरनसुद्धा तिथं गेला.

चिरुताला कोरनशिवायच एक रात्र काढायची होती. म्हाताऱ्या बाबाला ठीक दिसतही नव्हतं. त्याला स्वतःला उठता बसताही येत नव्हतं. तो फक्त गोष्टी करू शकत होता! तरीही चिरुतानं आपली भीती दाखवली नाही!

कोरन जाऊन दोन घंटे होताच म्हाताऱ्याचं अंग थरथर कापायला लागलं. त्याला बोलता येईनासं झालं. श्वास घेणेही त्याला कठीण व्हायला लागलं.

रात्रीचे जवळ जवळ आठ वाजले असतील! सुदैवानं त्या दिवशी दिव्यात मातीचं तेल होतं. चिरुता म्हाताऱ्याजवळच बसली होती. त्याचा चेहरा पाहून चिरुताला भीती वाटायला लागली. तो तिच्या सासऱ्याच्या स्नेहपूर्ण चेहऱ्यासारखा दिसत नव्हता. म्हातारा काही बोलत होता व चिरुताला बेटी, बेटी, म्हणून हाक मारत होता. तरी तोच आपला सासरा आहे असं तिला वाटत नव्हतं. असा कसा बदल झाला होता हा!

थोड्या वेळानंतर त्याची वाचासुद्धा बंद झाली. श्वास घेण्याचा त्रास वाटू लागला. म्हातारा मरणाच्या पंथाला लागला.

चिरुतानं हाक मारली. काही उत्तर मिळालं नाही. थोड्या वेळाच्या तकलिफीनंतर म्हातारा मरण पावला.

चिरुता एकटीच होती!

तिनं त्याच्यावर किती प्रेम केलं व त्याच्याकडून तिला किती वात्सल्य मिळालं!

तथापि, प्रेताजवळ अर्ध्या रात्री ती एकटी होती...

चारही बाजूंना प्रेतचं प्रेत फिरत आहेत असं तिला वाटलं.

त्यावेळेस कोरन मुलाच्या कर्तव्याचं पालन करू शकला नाही. परत आल्यावर बापाचे पाय धरून तो रडू लागला.

असं रडून काय होणार? पुढील कामं तर झाली पाहिजेत. प्रेत कुठं गाडायचं? घराजवळ पुरेशी जागा नाही. तिथली मातीसुद्धा अगदी अलीकडेच वर आणली आहे. जरा खोदलं की पाणी लगायचं! पुष्पवेलीची एक चांगली जमीन पडली आहे. तिथं आता कोणी राहात नाही. तिथं प्रेत गाडलं तर बरं होईल. औसेप्पाला विचारायला एक माणूस गेला.

तो परत आला. औसेप्पनं जागा देण्यास नकार दिला. मरणाच्या वेळेस गिरजाघरात कळवलं असतं तर म्हाताऱ्याची अंतिम क्रिया करून मुडद्याला गिरजाघरातील स्मशानाच्या पुल्या विभागात गाडलं असतं! आजही कोरन इसाई व्हायला तयार होईल तर बुद्ध्याचं प्रेत बेवारशी मुडद्यांना गाडण्याच्या भागात गाडता येईल.

कोरन बसून रडत होता. तो म्हणाला, “गाडण्याच्या जागेबद्दल काळजी करू नका. मी ठरवलं आहे पक्कं!”

या गोष्टीकडे कुणाचचं लक्ष नव्हतं. मग सर्वांनी मिळून विचार केला. दुसऱ्या कुठल्या तरी घराण्यात विचारपूस का करू नये?

कोरनला हा विचार असह्य वाटला.

तो उठून उभा राहिला. हा काय करणार आहे हे कुणालाही समजलं नाही. घाटावर पडलेल्या नौकेवर चढून कोरन उत्तरेकडे गेला. लोकांना वाटलं की ती कुणाला तरी विचारायला जात आहे.

ते काही असो. मुडद्याला आंधोळ घालणं वगैरे कामं आधी आटोपून घ्यावी, असा एकानं सल्ला दिला. म्हाताऱ्याच्या प्रेताला आंधोळ घालून त्याच्या मस्तकावर भस्म आणि चंदन लावलं गेलं! चिरुतानं एक स्वच्छ कपडा काढून दिला. आता फक्त गाडण्याची जागा पक्की करायची होती.

कोरन परतून आला. नावेत एक मोठा मैलाचा दगड होता. बापाच्या तयार केलेल्या प्रेताला कवटाळून कोरन रडू लागला. इतक्या दिवसानंतर बापाला पाहून मन भरलं नाही तोच....

कोरननं प्रेताला चटईत लपेटून बांधलं. असं करण्यापासून त्याला परावृत्त करण्याचा सर्वांनी प्रयत्न केला. कोरननं ते गाठोडं उचलून तसंच नावेत ठेवलं. तिथं जमलेल्या सर्व लोकांना आश्चर्य वाटलं. अशा तऱ्हेनं प्रेत गाडण्याचा विधी त्यांनी कधी पाहिला नव्हता. त्यानं प्रेताला तो मोठा दगड बांधला तेव्हा कोरनचा हेतू लोकांच्या

लक्षात आला. मदतीसाठी कोरननं पत्रासला बोलावलं. पत्रोसनं दुसऱ्यांकडं पाहिलं. कोणी काही बोललं नाही. अखेर पत्रोसही नौकेंवर चढला. नाव नदीच्या मध्यभागी पोचली तेव्हा कोरन व पत्रोस ह्या दोघांनी मिळून ते जड गाठोडं, उचलून पाण्यात टाकलं. गाठोडं पाण्यात बुडालं. वर तीन - चार बुडबुडे आले व विलीन झाले. ! बस्स ! संपलं !

म्हाताच्याच्या सेवामय जीवनाचा या प्रकारे शेवट झाला ! त्याच्या प्रेतासाठी सहा फूट जमीनसुद्धा मिळू शकली नाही.

एकोणीस

विधानसभेच्या निवडणुकीची वेळ आहे. त्या भागातील एक बडा शेतकरी स्टेट काँग्रेसतर्फे निवडणुकीसाठी उभा आहे. त्याच्याविरुद्ध एक स्वतंत्र उमेदवार उभा आहे. दोन्ही पक्षात खूप चुरस लागली आहे.

या चुरशीत शेतावर काम करणाऱ्या मजुरांचा एक संघ रजिस्टर करविण्यात आला. परया व पुलया हेच त्याचे सभासद बनले. गरीब इसाई, नायर व ईषवा मजुरांनी त्यात सामील होण्याला नकार दिला. तो परयांचा संघ आहे असं त्यांचं म्हणणं होतं. गिरजा, करयोगम्, एस.एन. डी.पी. श्री. नारायण गुरू धर्मपरिपालन संघ यांच्याकडून स्टेट काँग्रेसच्या सभासदांना काँग्रेसला मत देण्याचा आदेश मिळाला होता.

या निवडणुकीतील विजय किंवा पराजय निश्चित करण्यात शेत-मजूर- संघाचा फार मोठा हात आहे, असं सर्वांच्या अनुभवाला यायला लागलं. त्यांच्या सभासदांची संख्या काही कमी नव्हती. संघाने आपला निश्चय अजून जाहीर केला नव्हता. स्वतंत्र उमेदवारानं शेतमजूरसंघाला आपण एक मोठी रक्कम दान देणार असल्याचं सांगितलं. संघाच्या कार्यकारिणीची बैठक कोरनच्या घरी झाली. नरेंद्रन स्वतंत्र उमेदवारानं देऊ केलेल्या रकमेसंबंधीची माहिती दिली.

दहा हजार रुपये ! आश्चर्यचकित करून सोडण्याइतकी मोठी रक्कम ! परया व पुलयांची इतकी वास्तपुस्त होऊ शकते ! त्यांची किंमत याच्याहीपेक्षा जास्त आहे अशी नरेंद्रनं त्यांना जाणीव करून दिली. एका परयाची किंमत रुपये आणे पैत केली जाऊ शकत नाही ! त्या दिवशीच्या बैठकीत भाग घेणाऱ्या प्रत्येकाला आपल्यात असलेल्या या सुप्त शक्तीचा अनुभव आला.

बराच वेळ विचारविनियम केल्यानंतर कार्यकारिणीने ते दान स्वीकारण्यास नकार दिला. इतकी रक्कम सोडून देण्याचा आपला निश्चय कसा झाला, हाच प्रश्न प्रत्येकाच्या मनात, सभा संपल्यानंतर परतताना उभा राहिला ! दहा हजार रुपये ! दहा दहा रुपयांच्या एक हजार नोटा ! आपल्या संघटित शक्तीचा सर्वांना अभिमान वाटला ! गरिबांमध्येसुद्धा दहा हजार रुपयांचा त्याग करण्याची शक्ती आहे तर !

“संघटित राहिलं म्हणजे असंघ होतं !” लोक आपसांत बोलू लागले. “पण

निवडणुकीत आपलं धोरण काय असावं? दहा हजार रुपये सोडले हे ठीक! पण मत कुणाला द्यायचं? कुणाला मत दिल्यानं परया - पुल्याचं कल्याण होणार आहे?"

स्टेट काँग्रेसतर्फे एक निवेदन काढण्यात आलं होतं. काँग्रेसला अधिकार प्राप्त झाला, तर ती सर्वांचं कल्याण करील अन् गरिबांच्या गरजा पुऱ्या करील.

"हे कसं होऊ शकेल? तम्पुरान व दास दोघांचंही कल्याण एकाच वेळी कसं होणार?"

हा संशय तसाच राहिला.

निवडणुकीचा दिवस मोठ्या धामधुमीचा होता! निवडणुकीच्या जागी भयंकर गर्दी होती. तिरंगी झेंड्यांनी सजवलेल्या नौका व स्टीमर नद्या - नाल्यांतून सारख्या जाता येताना दिसत होत्या. स्वतंत्र उमेदवाराच्या पक्षाचे लोक खूप धावपळ करीत होते, पण संघाच्या निश्चयानुसार स्वतंत्र उमेदवाराचे दास असलेल्या परयांनीही काँग्रेस उमेदवारालाच मते दिली.

काँग्रेस उमेदवाराचा विजय झाला. त्या विजयाचा उत्सवही संपला. त्यांच्या मतदानाचं फळ म्हणून विजयी झालेले महाशय मंत्री बनले!

कुठ्ठनाटच्या शेतमजुरांच्या एका सभेत नरेंद्रनं म्हटलं, "हे सरकार गरिबांच्यासाठी काय करतं हे आता पाहायचं आहे!"

एका दृष्टीनं ही धोक्याची सूचनाच होती.

कुठ्ठनाटचे शेतकरी, मालक व भांडवलदार सर्व घाबरले. परये व पुलये सगळे संघटित झाले. त्या संघटनेची शक्ती लोकांनी निवडणुकीच्या वेळी पाहिली होती. संघटनेमध्ये परये व पुलये जागृत झाले. सामर्थ्यशाली बनले.

दोन किसान आपसात भेटत तेव्हा पुलये यांच्याच बाबतीत बोलत असतं. त्यांना आपल्या संख्येची शक्ती समजली आहे. त्यांना पुढचं, मागचं काहीच दिसत नाही. त्यांचा स्नेहभाव संपला. त्यांच्या बोलण्या चालण्याचा ढंगही बदलून गेला. नवीन सरकार...? ते काय करणार आहे? हाच सर्वांचा प्रश्न होता.

रोजच्या मजुरीच्या पाच कुलियन धानपैकी दोन कुलियन धान आणि उरलेल्या तीन कुलियन धानाचे सरकारी दरानुसार पैसे देण्याचा नियम चालू करण्यात आला. ही संघाची मोठी जीत होती.

कोरन संघाचा प्राण होता! कुठ्ठनाटच्या परयांत व पुलयांत त्याला चांगलं स्थान मिळालं. यामुळे चिरुतालाही एका प्रकारचा अभिमान वाटू लागला. मजुरीचा एक हिस्सा धानाच्या रूपानं मिळवण्याचा उपाय तिच्या पतीनं शोधून काढला होता ना! तिलाही बायकांच्या मध्ये वरच्या दर्जाचं स्थान प्राप्त झालं.

उत्साहाच्या भरात परये व पुलये यांच्यावर झालेल्या अन्यायाचं वर्णन कोरन जेव्हा कधी करीत असे तेव्हा चिरुताचंही रक्त सळसळायला लागे! हे सर्व अन्याय बंद झाले

पाहिजेत, असं जेव्हा कोरन म्हणायचा तेव्हा तम्पुरानांच्या कुकर्माचीही माहिती त्याला करून द्यावी, असं चिरुताच्या मनात येई. त्या कुकर्माचा अजून कोरनला कुठे पत्ता होता? परये व पुलये यांना माहीत नसताना खळ्यात धानाच्या ढिगांच्या आड, मोठमोठ्या शेतांतील दाट हिरवळीमागे, मधल्या बांधावर किंवा अशाच इतर जागांवर होणारी त्यांची कुकर्म, ती त्यांच्या बायकांनाच माहीत होती. या अनाचारांना बळी पडल्यामुळे किती स्त्रियांचे आत्मे तडफडून तडफडून थंड होतात हे कोणालाच माहीत नाही. त्या आत्म्यांच्या करुण किंकाळ्या दुनियेच्या अंतःकरणापर्यंत पोचवल्या तर...? पण त्या भयंकर दुःखपूर्ण घटनांची माहिती इच्छा असूनही चिरुता आपल्या पतीला सांगू शकली नाही. कोरनला ती सांगणं तिला अशक्यप्राय वाटलं.

परये व पुलये यांना या गोष्टी समजल्या तर...तर... ते आगी लावायला आणि खून पाडायलाही कमी करायचे नाहीत! चिरुताला मरियाचं म्हणणं आठवलं. "या सर्व गोष्टी पुरुषांना माहीत होऊ देऊ नकोस! त्यांचे प्राण नकोत धोक्यात यायला!"

होय, कुठ्ठनाटचे परये व पुलये यांना परंपरेनं प्राप्त झालेल्या संस्कारांचा मूळ आधारच सच्चारित्य आहे. त्यांच्या पत्नीचं पावित्र्य धोक्यात आहे हे त्यांना समजलं तर त्यांची असामान्य शक्ती काय काय करणार नाही? छे! छे! या गोष्टी त्यांना सांगता कामा नये! पण एखादी तरुण पुलयी रंगीत ब्लाऊज व चांगला कपडा नेसल्याची आपली लहानशी इच्छा पूर्ण करताना आपल्या पावित्र्याचं संरक्षण कसं करू शकणार?

अशा अभागी भगिनींना भेटून त्यांची माहिती करून घ्यावी अशी चिरुताला तीव्र इच्छा झाली. त्यांच्याच तोंडून त्यांच्या करुण कहाण्या तिला ऐकायला तर मिळतील! स्त्रियांचासुद्धा एक संघ स्थापन का करू नये? - असं कितीतरी वेळा चिरुताच्या मनात आलं.

तिच्या पतीची सर्व कामं प्रशंसनीय होती. पण काही झाले तरी चिरुता एक स्त्री होती. पत्नी होती. तिचा पती तम्पुरानांना आपला दुष्मन बनवत होता! ते सारे कोरनवर नाराज होते. त्याला एकटाच गाठून त्यांनी त्याला ठार मारलं व त्याचं प्रेत नदीत फेकून दिलं तर ती काय करणार? मग तिला कोणी विचारील तरी काय?

कोरनला एकट्याला ती कुठे बाहेर जाऊ देत नव्हती. संध्याकाळी परत यायला उशीर झाला की ती फार घाबरायची! एक - दोन वेळा तिने कोरनला या बाबतीत बजावलं सुद्धा होतं!

वीस

एके दिवशी चिरुता पुष्पवेळीमध्ये गेली. त्या दिवशी तम्पुरानने तिला व कोरनला खूप दाटलं. कोरनला एक चांगला धडा शिकवायचा आहे असं त्यानं म्हटलं. तो एकटाच नाही, तर सगळेच तम्पुरान त्यासाठी तयार होते. त्यानं पुढं म्हटलं, - “गरीब परये व पुलये ह्यांना चुकीचा मार्ग दाखवून...तो...त्याला सावध राहायला सांग -”

त्या दिवशी संध्याकाळी कोरन आल्यावर चिरुतानं त्याला सर्व काही सांगितलं. कोरननं बेपर्वाईनं ते सर्व ऐकलं आणि थोडं हसून विचारलं, “तू घाबरली असशील?”

विचारी चिरुता म्हणाली, “मला तर नेहमीच भीती वाटते!”

या वाक्यात जी व्याकुळता भरली होती ती कोरनच्या लक्षात आली नाही. तो चिरुताला एक महत्वाची गोष्ट सांगणार होता. त्यानं तिच्याकडे लक्षपूर्वक पाहिलं. आपण जे काही सांगणार आहोत ते तिला कितपत रुचेल याचाच जणू तो अंदाज घेत होता. तो म्हणाला,

“चिरुता, मला या लोकांनी मारून टाकलं तरी पर्वा नाही. यापुढे परये व पुलये यांना या प्रकारचे अत्याचार सहन करावे लागू नयेत, असाच माझा मरेपर्यंत प्रयत्न राहणार!”

कोरनच्या निश्चयाची दृढता चिरुताच्या लक्षात आली. तिनेही मनात दृढ निश्चय केला की, कोरनच्या निश्चयाचा परिणाम म्हणून त्याच्या जीवनातील जो कार्यक्रम ठरेल त्यात आपणही भागीदार राहू.

कोरनला आणखी सांगायचं होतं. पुष्कळसं सांगायचं होतं. पुन्हा त्याचं बोलणं सुरू झालं. “माझ्या हातून एकच मूर्खपणाची गोष्ट झाली आहे आणि तीच माझ्या मार्गातली धोंड बनली आहे.”

“कोणती आहे ती?”

“ती...ती...आहे” चिरुताच्या चेहऱ्यावर दृष्टी रोखून त्यानं विचारलं, “तू रडणार तर नाहीस ना?”

“नाही, मी नाही रडणार! अशात कधी रडले आहे का मी?”

“ते खरं, पण मी लग्न केलं तेव्हा मी हा असा होईल असं कधी तुला वाटलं होतं?”

“असा म्हणजे कशा प्रकारचे झाला आहात तुम्ही?”

“हे बघ, संघात सामील होऊन काम करण्यात किती तरी प्रकारची संकटं आहेत? कदाचित प्राणसुद्धा द्यावे लागण्याचा संभव आहे. तसाच कार्यक्रम ठरतो आहे. आई - बाप व सगेसोयरे यांचा विरोध पत्करून एका मुलीबरोबर मी लग्न केलं ही एक चूकच झाली. आज ती पायात शंखलेसारखी वाटू लागली आहे.” चिरुताचं उत्तर तयार होतं. “मी तुमच्या कोणत्याही कामात बाधक होणार नाही. तुम्ही कोठेही गेलात तरी तुम्हाला भार होऊन राहणार नाही.”

“ते ठीक आहे. पण मला आता फार वाईट वाटतं. एखाद्या मुलीला आणून तिला असे कष्ट सोसायला लावणं हे कितपत बरोबर आहे? लग्नाच्या वेळेला भांडणं झाली. त्याच दिवशी लग्न थांबवून मला परतायला पाहिजे होतं. म्हणजे दुसऱ्या कोणी तुझ्याशी लग्न केलं असतं. काम करून त्यानं रोजची मजुरी तुला आणून दिली असती!”

चिरुता घाबरली. कोरनच्या शब्दांना किती व्यापक अर्थ आहे, हे तिच्या लक्षात आलं नाही तरीही ती फार घाबरली. तिच्याशी लग्न व्हायला नको होतं असं आपला पती म्हणतो हे तिला कसं ऐकवणार? ती म्हणाली,

“हे काय म्हणता तुम्ही! रोज काम करून पैसा देतच आहा की! ते पुरेसं नाही असं म्हटलं का कधी मी?”

“तसं नव्हे चिरुता! आता रोज काम करून आणून देणं शक्य होणार नाही!

“असं असेल तेव्हा उपास - दुसरं काय?”

“वा ग! तू अभागिनी आहेस! यामुळेच माझ्याशी तुझी गाठ पडली. माझ्याशी जर तुझं लग्न झालं नसतं तर तू सुखी झाली असतीस आणि मी सुद्धा माझ्या मार्गाने बेधडक पुढे गेलो असतो!”

त्याचं म्हणणं चिरुताच्या लक्षात आलं. ती म्हणाली,

“मी माझ्या वयाच्या कोणत्याही परयीपेक्षा स्वतःला अधिक भाग्यशाली समजते. मला कशाचीही कमी नाही. माझ्यावर पतीचं प्रेम आहे. शरीरानसुद्धा मी निरोगी आहे.”

एका क्षणानंतर कोरन म्हणाला,

“तू फार भोळी आहेस चिरुता! आपला पती नेहमी पुंचा शेतात काम करून आपलं पालनपोषण करीत राहील, असं तुला वाटतं. पण तो तर जेलमध्ये जाण्याच्या विचारात आहे.”

चिरुताचं उत्तरही तयारच होतं, “मग मीही तेच करीन.”

कोरनचा त्यावर विश्वास बसला नाही. चिरुता पुढे म्हणाली, “सभा वगैरे करणं हे काय तुम्हा पुरुषांचचं काम आहे? आम्ही बायकासुद्धा सभा करू. आमच्यासाठी सुद्धा काम आहे म्हटलं!”

कोरन हसला; पण चिरुता गंभीरपणाने बोलू लागली, “निरोगी तरण्याताळ्या पोरींचही रक्षण व्हायला पाहिजे. त्यासाठी मी सुद्धा जेलमध्ये जाईन.”

“अगं, असं वेड्यासारखं बोलू नकोस. कुणातरी दुसऱ्या बरोबर जाणं हेच तुला ठीक होईल.”

चिरुता दुःखानं व संतापानं विकल झाली. दुसऱ्याबरोबर जा, असं पती सांगतो! तिला रडू कोसळलं. आपण असं एकाएकी बोलायला नको होतं, असे कोरनला वाटलं. चिरुताला शांत करण्याचा त्यानं प्रयत्न केला.

चिरुतानं स्फुंदत स्फुंदत विचारलं,

“दुसऱ्या कुणा मुलीला तर तुम्ही आपल्या हृदयाची देवता मानत नाही?”

“छे! काय वेड्यासारखं बोलतेस!”

“मग तुम्ही असं का म्हटलं की, तुम्ही माझ्याबरोबर लग्न करायला नको होतं म्हणून? आणि मी दुसऱ्या कुणाबरोबर तरी जावं म्हणून? बहुतेक मला टाकून देण्याची इच्छा दिसते तुमची!”

आपल्याला अशा प्रश्नाचं उत्तर द्यावं लागेल, असं कोरनला स्वप्नातही वाटलं नव्हतं! तो बुचकळ्यात पडला. त्यानं शपथ खाल्ली आणि पवित्र वस्तूचं नाव घेऊन आपल्या प्रामाणिकपणाचं प्रमाण दिलं.

“मग तुम्ही आता बोललात ते केवळ देखाव्यासाठीच की काय?”

चिरुतान विचारलं.

एक नवीन समस्या! ‘होय’ किंवा ‘नाही’. एका शब्दात उत्तर देणं ठीक नव्हतं! त्यानं जे म्हटलं होतं ते वरकरणी नव्हतं, म्हणून ‘होय’ म्हणता येत नव्हतं आणि ‘नाही’ असं म्हणाला असता तर चिरुताचं अंतःकरण तुटलं असतं!

त्यानं भाषणाचा रोख बदलला. “मी-तुझं रक्षण करू शकत नाही म्हणूनच मी तसं सुचवलं होतं. चिरुते, तू किती त्रासली आहेस?”

त्या दिवशी सारी रात्र कोरन अस्वस्थ चिरुताला आपल्या संघाचा कार्यक्रम विस्तारानं सांगू लागला. “आता या पुढचा काळ फार भयंकर दिसतो! लढाईलाच तोंड द्यावं लागणार!

कुट्टनाटचे मालक शेतकरीच काय पण शासक लोकही संघाच्या व त्यांच्या प्रवर्तकांच्या विरुद्ध कारवाया करणार!

“मत मागण्याच्या वेळी तुम्हाला पोट भरता येण्यापुरती मजुरी देऊ असं त्यांनी आश्वासन दिलं होतं. ते सर्व फोल ठरलं. मंत्रिगण ही भांडवलवाल्यांचीच माणसं

आहेत, जे मिळवायचं आहे ते आम्हाला झगडा करूनच मिळवावे लागेल. त्यासाठी आम्हाला जेलमध्ये जायला अगर मरायला, सगळ्यासाठी तयार रहावं लागेल!”

किती अंधःकारमय भविष्य आहे! चिरुताच्या मनाची शांती कायचमी नष्ट झाली!!

एकवीस

कुट्टनाटच्या शेतमजुरांच्या पहिल्या मर्यादित मागण्या संघाच्या तर्फे सादर करण्यात आल्या. त्या मागण्या केवळ मालक शेतकऱ्यांच्याच समोर ठेवल्या असं नाही तर निवडणुकीच्या वेळी शेतमजुरांच्या अडचणी दूर करण्याच्या घोषणा करणारे प्रतिनिधी ज्यात होते, अशा सरकारसमोरही त्या सादर करण्यात आल्या. संघाच्या मागण्या मजुरांचे अधिकार प्रगट करणाऱ्या तर होत्याच, पण शिवाय भविष्यांत काय होणार आहे याचीही कल्पना आणून देणाऱ्या होत्या.

परये व पुलये संघटित होऊन सामर्थ्यशाली झाले आहेत असं अनुभवाला आलं होतं. त्यांच्या घोषणात शक्ती आली आहे. मजुरी म्हणून दिलं जाणारं धान त्यांच्यासमोर मापलं गेलं पाहिजे अन् ते सुद्धा पूर्ण भरून असलं पाहिजे, असं ते म्हणू लागले होते. त्यांच्या आचारात व व्यवहारात फरक दिसायला लागला.

परये व पुलये अधिक मजुरी मागतात ती काही विशिष्ट हिशेबाप्रमाणेच मागतात. त्यामागे एक निश्चित असं तत्त्व आहे. असं तत्त्व की जे मालकशेतकऱ्यांना खोडून काढणं शक्य नाही. त्यांना सारासार विचार करता येतो. बोलण्याचीही त्यांच्यात शक्ती आहे.

कालपर्यंत मुक्या जनावरांप्रमाणे आपली सारी दाटदुट सहन करणारे आणि आपण जे देऊ ते चूपचाप घेऊन जाणारे हे परये व पुलये इतके कसे बदलले? कोणी त्यांना शिकवलं? मोठं आश्चर्य आहे!

हे सारं त्यांच्यात सहज आलं. हत्तीला आपलं सामर्थ्य कळलं. त्याला आपलं महत्त्व समजलं, अन् आता तो बोलायला लागला. त्याला बोलायला एक विषय आणि एक मार्ग पण सापडला. त्याच्याजवळ युगांचा अनुभव आहे. त्यांचं हे एक तत्त्व, शास्त्र आपोआप नाही तयार होणार!

उत्पन्नाचा एक हिस्सा त्यांना मिळाला पाहिजे. तो हिस्सा किती असावा याचाही हिशेब होता. तम्पुरांना जो फायदा होतो तो वस्तुतः मजुरांची मजुरी आहे आणि जमीनदार शेताच्या लागवडीसाठी पैसा लावतो त्याचं काय? त्या बाबतीतही त्यांचा स्वतःचा विशिष्ट सिद्धांत आहे!

त्यांच्या मागण्या धृष्टतापूर्ण, अव्यावहारिक आणि न्यायरहित आहेत असा आरोप

जमीनदारांनी केला हे खरं, पण आतून ते घाबरून गेले होते. परये व पुलये यांच्या सांगण्यात सत्यता तर नसेल ना, अशी शंका त्यांना येऊ लागली.

मजुरांच्या वाढत्या प्रश्नांची कटकट संपवणं भाग आहे असं त्यांना वाटायला लागलं. परये व पुलये यांना शेतीच्या कामातून अजिबात काढूनच का टाकू नये? गरीब नायर, इसाई अथवा ईषवा इत्यादी लोकांना कामाला लावून त्यांना शिकवलं तर काय होईल? असं एक दोघांनी करूनसुद्धा पाहिलं! पण छे! तिथंही संघानं हस्तक्षेप केला, त्याला विरोध केला आणि आता तर धमकी दिली की, 'असं कराल तर...!'

जेव्हा परये व पुलये यांनी मजुरी वाढवण्याची मागणी सादर केली तेव्हा, 'आपण मागणी का करू नये' असं गरीब नायर व इसाई मजुरांनाही वाटलं. तेही आपली मागणी पुढे ठेवू लागले.

परंपरेनं आलेल्या सामाजिक व्यवस्थेचं मूळच उखडलं जातं की काय अशी शंका येऊ लागली. आतापर्यंत पवित्र मानलेल्या अनेक विषयांवर प्रश्न निर्माण व्हायला लागले. मजुरांना योग्य हक्क न देणं व खाजगी संपत्तीचा अधिकार, दोन्ही पाप आहे असं समजलं जाऊ लागलं.

परये, पुलये, नायर सर्व एक होऊ लागले. ईश्वरावरचा विश्वासदेखील ढळू लागला. हळूहळू मजुरांचे संघ आणि मिरवणुकी सान्या प्रदेशभर निघायला लागल्या. भांदवलदारांच्या हृदयाचा थरकाप उडविणाऱ्या गर्जना सर्वत्र घुमू लागल्या. ज्याला मुखीचा स्फोट अवश्य होणार आहे, असं दिसू लागलं.

अनेक ठिकाणी कामं थांबली. काही ठिकाणी मागितलेली मजुरी न मिळाल्यामुळे मजूर कामावर पुन्हा आले नाहीत. ते तम्पुरांनांच्या घरांसमोर उभे राहून घोषणा करू लागले.

ह्या गोष्टी थांबवणं अनिवार्य होतं. संघटित होऊन व्यवस्थित रीतीनं आपल्या अडचणी दूर करून घेण्यासाठी उपाय योजण्याचा अधिकार मजुरांना अवश्य आहे, अशी सरकारनं प्रोत्साहनवजा सूचना दिली होती. परंतु कुट्टनाटचे मजूर जर मर्यादेपलीकडे जाऊन देशाची शांतता भंग करतील आणि खाद्यान्नाच्या तुटीच्या विषम परिस्थितीत विध्वंसक प्रवृत्तींच्या आहारी जाऊन देशाला संकटात टाकतील तर सरकार डोळे मिटून स्वस्थ बसणार नाही!

कोरन फरार झाला! घरात चिरुता त्याची वाट बघून अशीर झाली! किती तरी वेळा पोलीस त्याला शोधण्यासाठी तिथपर्यंत येऊन गेले होते! त्याला पकडून ठीक केलं की सारा झगडा मिटेल, असं त्या भागातल्या नेत्यांना वाटत होतं. त्यांच्या मते या सर्व झगड्याचं मूळ कोरनच होता.

कधीकधी रात्रीच्या वेळी कोरन घरी येत असे. तो येऊन गेल्यानंतर पुन्हा परत

येईपर्यंत चिरुताला शांती मिळत नसे. तो पकडला गेला तर काय होईल याची कल्पनाही ती करू शकत नव्हती!

एवढ्यानं काय झालं! आता तम्पुरान घर खाली करून देण्यासाठी तंबी घायला लागले. तिनं घर खाली करून दिलं नाही तर तिला जबरदस्तीनं बाहेर काढण्यात येईल अशी धमकीसुद्धा दिली. खरोखरच तिला काढलं तर जाणार कुठं ती? परत आईकडे? मग दुसऱ्या कुणाबरोबर लग्न करणं भाग पडेल! दुसरं लग्न करायला लावल्याशिवाय बाप तर ऐकणारच नाही! छे! छे! या जन्मात ते होणं शक्य नाही!

एका रात्री कोरन नदीतून पोहत घरी आला. त्यानं चिरुताला हाक मारली. ती जागतच होती!

“कोण?” चिरुतानं विचारलं

“मी आहे.”

काही वेळपर्यंत कोरनच दरवाजा ठोठावतो आहे यावर तिचा विश्वास बसेना!

“अगं मीच आहे!”

आता चिरुताची खात्री झाली. झटकन उठून तिनं दरवाजा उघडला. कोरन पूर्ण एका आठवड्यानंतर परत आला होता. एकाच आठवड्यात चिरुता फार वाळली आहे हे त्याच्या लक्षात आलं. त्यानं विचारलं,

“अगं, तू काही खातेस, पितेस की नाही!”

“खाते तर!” चिरुतानं उत्तर दिलं.

“मग अशी का दिसतेस? अंगाला हात लावला तर हाडंच लागतात”.

चिरुता जरा हसली. ताऱ्यांच्या मंद प्रकाशातही कोरनला तिच्या स्मिताचा आभास झाला. त्या स्मितात एक नवा आनंद लपला होता, पण कोरनला तो ओळखता आला नाही.

“तू का हसतेस?”

“वाहवा! मी हसूसुद्धा नये वाटतं?”

“तू अशक्त झाली आहेत असं मी म्हणतो तेव्हाच तू हसतेस.”

लाजल्या भावानं चिरुतानं म्हटलं, आजकाल खाण्यापिण्यावर असं मनच नाही.”

“का, आजारी आहेस की काय?”

चिरुता पुन्हा हसली.

“होय! हे एक प्रकारचं दुखणं आहे! मात्र ते दहाव्या महिन्यात बाहेर दिसून येईल!”

कोरनचा आनंद गगनात मावेनासा झाला. वारंवार तो प्रेमानं चिरुताचं घुंबन घ्यायला व तिच्या पोटावर हात फिरवायला लागला.

“अजून पोट वाढलं नाही.” चिरुतानं म्हटलं.

“तरीपण थोड मोठं झाल्यासारखं दिसतं.”

“पण मुलाला जन्म कुठे देणार मी?!!

“का?”

दोघांच्या समोर एक गंभीर समस्या होती. चिरुता म्हणाली, “तम्पुराननं सांगितलं आहे...घर सोडून दे, नाही तर जबरदस्तीनं घालवून देईल.”

“घालवून दिलं तरी इथंच येऊन राहा.”

“मग तर तो मला मारूनच टाकील.”

“मारू दे.”

काय चिकाटी आहे ही? मारत असले तर मारू दे अन् घालवून दिल्यावरही परत इथंच ये म्हणून सांगतो आहे! जणू काही निश्चित कार्यक्रमाची स्पष्ट पद्धतीच सांगत होता तो! ते मारून टाकतील तर त्याचा परिणाम चांगलाच होईल, असं त्यानं नंतर स्पष्ट सांगितलं. त्यामुळे परया व पुल्या जातीचा फायदाच होणार आहे!

“त्यामुळं तुम्हाला दुःख होणार नाही का?”

“ती गोष्ट निराळी! जाऊ दे ते. मला आता लवकर गेलं पाहिजे. नाहीतर मला पकडण्यासाठी माझ्या मागावर असलेली माणसं इथं येऊन पोचण्याचा संभव आहे!”

चिरुताची हांडी कधी रिकामी राहात नव्हती! त्या दिवशीसुद्धा तिनं भाजी व कांजी राखून ठेवली होती. चिरुतानं कोरनसमोर वाढून ठेवलं! कोरन जेवला आणि तीन - चार दिवसांच्या खर्चासाठी चिरुताच्या हातात काही पैसे देऊन तो निघून गेला.

बावीस

कोरन निघून गेल्यावर चिरुताला आठवण झाली की, तिला अनेक गोष्टी विचारायच्या होत्या. आता पुन्हा तो परत केव्हा येईल कोण जाणे! येऊ शकेल की नाही? तम्पुरानं जबरदस्तीनं घरातून हाकलल्यानंतर पुन्हा इथंच येऊन राहायचं. मारील तर मार खाऊनही जायचं नाही. या पद्धतीचा ती वारंवार विचार करू लागली. चौथ्या दिवशी कोरन पुन्हा रात्री आला. तो थंडीनं थरथर कापत होता. दोन - अडीच घंटे पाण्यात पोहून तो आला होता. दरवाजा बंद करून चुलीत आग पेटवून तो अंग शेकायला बसला.

चिरुतानं विचारलं, “असे किती दिवस काढणार?”

“जितके काढता येतील तितके.”

“आणि पकडले जाल तर?”

“जेलमध्ये पडून राहीन.”

कोरननं आपल्या प्रतिज्ञेचा पुन्हा उच्चार केला. त्यानं आपलं जीवन मजुरांसाठी अर्पण केलं होतं. यापुढे शेतात काम करून तो तिचं पालनपोषण करील अशी आशा बाळगणं व्यर्थ होतं. चिरुतानंसुद्धा कोणत्याही परिस्थितीत त्याच्या बरोबर राहण्याचा आपला निश्चय पुन्हा सांगितला.

कोरन म्हणाला, “माझ्या मार्गात तू धोंड आहेस असं मी त्या दिवशी म्हटलं ते खरं होतं. एखाद्या मुलीशी लग्न करून तिला मी कष्टात ठेवतो, हा विचार माझं मन व्याकूळ करतो. शांत होऊन घरात सुखानं राहणं माझ्या नशिवात नाही.”

कोरननं आपल्या मनातली गोष्ट प्रगट केली. तेव्हा त्याचा गळा भरून आला नाही की त्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले नाहीत. तरीही आतल्या आत त्याला फार दुःख होत आहे हे चिरुतानं ओळखलं.

ती म्हणाली, “तुमच्या कामात कोणत्याही प्रकारे मी धोंड होऊन राहणार नाही. मी सांगितले आहे ना, की तुमच्या कामात मला आनंदच वाटतो. तुम्ही कुठेही जा अन् काहीही करा. माझी शुभेच्छा तुमच्याबरोबर राहील. मी उपाशीही राहायला तयार आहे. आपल्या नवीन बाळाचंसुद्धा पालनपोषण मी करीन. दुःखाचं काय मोठंसं आहे!”

तिनं कोरनच्या खांद्यावर मस्तक ठेकलं. त्याच्या रुंद छातीला आपल्या हातानं कवटाळलं. कोरननं चिरुताला गाढ आलिंगनात बद्ध केलं.

“चिरुता!”

“ऊं....”

“मी एक गोष्ट सांगितली तर तुला वाईट वाटणार नाही ना?”

“नाही!”

“एक तर, काही वर्षांपूर्वी वयलार येथे मजुरांना जसं गोळ्यांनी उडवून दिलं होतं, तसंच परये - पुलयेसुद्धा गोळीनं उडवले जाण्याचा संभव आहे. या थरापर्यंत गोष्टी आलेल्या आहेत. मला पकडून जेलमध्ये सुद्धा बंद करून टाकतील! म्हणून....”

कोरन पुढे बालू शकला नाही. बोलण्याचा त्याला धीर झाला नाही. तो अस्वस्थ झाला.

“म्हणून काय....?”

“तुला कुणाच्या तरी हाती सोपवलं तर मी निश्चित होऊन आपल्या कामाला लागू शकेल!”

“काय म्हटलं?”

कोरननं शांतपणे म्हटलं, “या सर्व गोष्टी नीट लक्षात घेऊन जे योग्य असेल ते केलं पाहिजे. बायका कुणासाठी आहेत? घरं करून राहणाऱ्यांसाठी आहेत. माझी गोष्ट....

चिरुता बसून कोरनकडे रोखून पाहत राहिली. एखाद्या यंत्राप्रमाणे निर्विकार अंतःकरणानं कोरन पुढे बोलू लागला.

“तो चात्तन? आपला चात्तन! तो चांगला माणूस आहे! तुझ्याशी लग्न करता यावं म्हणून तपस्या करीत राहिला होता! अजूनपर्यंत त्यानं कुणाशी लग्न नाही केलं. या जन्मात लग्नच करायचं नाही असं म्हणतो!”

“बरं मग!”

हा प्रश्न ऐकून कोरन चमकला. चिरुतानं एक वेळ कोरनला खालपासून वरपर्यंत तीक्ष्ण नजरेनं पाहिलं. आपण जणू घोर अपराध केला आहे की काय असं त्याला वाटलं.

चिरुतानं दृढ स्वराने म्हटलं, “माझा स्वतःचाही काही एक निश्चय आहे!”

एक क्षणभर कोरन स्तब्ध होऊन उभा राहिला. चिरुताला पुष्कळसं सांगावयच होतं. पण तिच्या तोंडून शब्द उमटेना.

“तू विचार करून पाहा, विचार करून पाहा!”

जणू काही चिरुताच्या समोर उभं राहणं अन् तिच्या नजरेला नजर भिडवणं त्याला

कठीण वाटलं. तो तिथून निघून पाण्यात घुसला अन् बेपत्ता झाला.

एका क्षणानंतर चिरुता भानावर आली. तिला वाटलं की आपला पती आपल्याला कायमचाच दूर झाला. “विचार करून पाहा” -

त्याचे हे शब्द शेतातून येणाऱ्या हवेत प्रतिध्वनित होऊ लागले. ओहो! ते सावळं शरीर पुन्हा पहायलाही मिळणार नाही! आता काय ती एकटीच राहणार? एक वेळ मोठ्यानं रडावं असं वाटून तिचं मन अस्वस्थ झालं...समोरच्या विशाल सागरात दूरवर कुठेतरी पाण्यावर त्याचं मस्तक दिसतं की काय हे ती लक्षपूर्वक पाहू लागली! ...पण छे! नाहीच. -”

अशा प्रकारे जेव्हा जेव्हा तो जात असे तेव्हा एक चुंबन घेण्याचा तिचा हक्क असायचा! अंधारात सुद्धा एक मूठभर भात ती त्याच्याजवळ बसून त्याला वाढत असे, अन् तो खाऊनच कोरन परत जात असे! कधी कधी काही गोष्टीही सांगून जायचा! त्या दिवशी काय सांगितलं त्यानं?”

तो पुन्हा कधीच येणार नाही का? वयलार येथील मजुरांसारखा तो गोळीला बळी पडण्याचा सुद्धा संभव आहे. माझी वाट पाहू नकोस असं त्यानं सांगितलंच होतं! काय तो शेवटचा निरोप घेत होता की काय?

चिरुताला आपल्या लग्नाच्या दिवसाची आठवण झाली. आपले भाऊबंद विरुद्ध असतानाही त्यानं तिच्याशी लग्न केलं होतं. लग्नही करून न देता घरात डांबून ठेवण्यासाठी आपल्या बापाने जी शर्त ठेवली होती तीही त्यानं पुरी केली होती. काय त्याचा आवेश होता तो!

तो आपल्या श्वासाश्वासागणिक व हृदयाच्या स्पंदनागणिक तिच्यावर प्रेम करत होता! तिचं पोटभर खावं, स्वच्छ कपडे घालावे अन् हसत मजेत राहावं हीच त्याची एकमेव इच्छा होती. याचसाठी तो जगत होता! मागील दिवसाच्या एकेक गोष्टी तिला आठवायला लागल्या. प्रत्येक गोष्ट कोरनच्या प्रेमानं ओथंबलेली होती!

“विचार करून पाहा” असं सांगून तो त्या विशाल सागरात बेपत्ता झाला! काय हा बदल? प्रेम इतकं दुबळं आहे का?”

पुष्पवेली चाक्कोचं ते निरखून पाहणं! अन् स्वतःचा बचाव कसा करणार, हे मरियाचे शब्द!

कसेतरी दहा महिने निघोत! तिला मुलगा व्हावा. तो झाल्यावर मग भीतीचं काही कारण नाही! असंच सांगितलं होतं ना? हे दहा महिने कसे काढणार ती? ते काहीही असो, तिला आपल्या चारित्र्यधनाचं संरक्षण केलंच पाहिजे!

तिच्या पतीमध्ये एवढा बदल! त्याच्या प्रेमाचा झरा शुष्क होईल यावर तिचा विश्वास बसेना! नाही, हे शक्य नाही! अन् तेही केव्हा! तर तिला मातृपद प्राप्त व्हावयाच्या वेळेला! मुलगा जन्मल्यानंतर वाढेल अन् आपल्या बापाबद्दल विचारील

तेव्हा ती त्याला काय उत्तर देणार? त्या विशाल सागराकडे बोट दाखवून, त्यात बुडी मारून तो बेपत्ता झाला, असं उत्तर देणं तिला शक्य होईल काय?

चिरुताच्या अंगाला कंप सुटला. होय, तिचा पती तिला टाकून गेला! आपण लग्नच करायला नको होतं; असं तो म्हणत होता! तिला आता दुसऱ्याचा आधार घ्यायला सांगून गेला तो!

रडता रडता शेवटी चिरुताचा डोळा लागला. कुणीतरी बोलावत आहे असा तिला भास झाला. समोर चात्तनची मूर्ती उभी असल्याच तिला दिसलं. आपल्याला निराश करू नये अशी तो तरुण चिरुताच्या पित्याचे पाय धरून प्रार्थना करतो आहे! - तिच्या लग्नाच्या दिवशी कोरनचे नातलग, मित्र व सगळे रुसून निघून गेले होते, तेव्हा कोरनला धीर द्यायला एकटा तोच राहिला होता! त्यानंतर जेव्हाजेव्हा संकटं आली तेव्हा चात्तनच मदतीसाठी धावला होता! तो समोर उभा आहे असं चिरुताला वाटलं. निष्फळ जीवनाचं सजीव चित्र! ही आठवण विसरून जाण्याचा तिनं बराच प्रयत्न केला. पण जितका जितका ती प्रयत्न करी तितकी तितकी ती आठवण अधिक तीव्र व स्पष्ट होत गेली.

केवढं सच्चारित्र्य! किती चांगला स्वभाव! चात्तनकडून अजून एकही चूक झालेली नाही!

तेवीस

पुष्पवेली चाक्कोला कोरननं आपल्या झोपडीत ठार मारलं. एके दिवशी अर्ध्या रात्री कोरन घरी आला तेव्हा चाक्को कुणातरी मित्राच्या साहाय्याने चिरुतावर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न करताना दिसला. चिरुताच्या तोंडात कपड्यांचा बोळा दाबला होता. ती बेशुद्ध पडली होती!

कोरन तिथून आपला बचाव करून निघाला. थोड्याच दिवसांत त्याला पकडण्यात आलं.

चिरुताला पत्रोसच्या घरी पाठवलं. कितीतरी दिवस ती बेशुद्ध होती. जेव्हा ती शुद्धीवर आली तेव्हा तिनं चात्तन आपल्या जवळ असल्याचं पाहिलं आणि एका संभाव्य भीतीनं एकदम आपले डोळे मिटले, पण डोळे बंद करून ती किती वेळ राहणार? चात्तनचं अस्तित्व मान्य करणं तिला भाग होतं. त्याच्या हातून औषध घेण्याकरिता तिनं तोंड उघडलं, त्याच्याशी गोष्टीमुद्धा केल्या. अशा प्रकारे चात्तनच्या प्रामाणिकपणाचा तिला अनुभव आला.

चिरुताचा ताप उतरला. ती चांगली झाली. ज्या दिवशी ती अंधारून सोडून उठली, त्या दिवशी चात्तनचा आनंद गगनात मावेना. त्याच्या सेवाशुश्रूषेमुळे चिरुता बरी झाली. चात्तनला झालेल्या आनंदामुळे चिरुताला जीवनातील एका नवीन सत्याची प्रतीती आली.

चिरुतानं विचारलं, “आज इतका खुशीत का दिसतोस चात्तन?”

चात्तननं उत्तर दिलं, “तुझं आजारपण मोठं काळजीचं होतं!”

चात्तन कितीतरी दिवसांपासून तिची सेवा करतो आहे, हे चिरुताच्या लक्षात आलं.

मरिया म्हणाली, “कोरन असता तर त्यानंमुद्धा इतक्या काळजीनं तुझी शुश्रूषा केली नसती! चात्तननं किती मन लावून तुझी शुश्रूषा केली! किती उदार हृदयाचा मनुष्य आहे हा!”

“कोरननंच मला इथं पाठवलं. मला त्यानं सर्व गोष्टी सांगितल्या आहेत.” चात्तननं चिरुताला म्हटलं.

चिरुताला मोठा राग आला. ती चिडून म्हणाली,

“पण मीच तयार नसले तर!”

चात्तनचा चेहरा उतरला. तो माफी मागण्याच्या स्वरात बोलला,

“भांडू नकोस चिरुता, तुझ्या इच्छेविरुद्ध तुला माझी पत्नी करून घ्यायला नाही सांगितलं. त्यानं फक्त तुझ्या रक्षणाचाच भार माझ्यावर सोपवला आहे. तुला मूल होईल तेव्हा त्याचं पालनपोषण करायला सांगितलं आहे. जन्मात मला कुणी पत्नी नाही.”

चात्तनच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहिले. चिरुताचं हृदयही सहानुभूतीनं भरून आलं.

एक दिवस चिरुतानं साश्रू डोळ्यांनी चात्तनला म्हटलं, “तुझ्या उपकारांची फेड करायला माझ्यापाशी काहीच नाही.”

चात्तन केवळ आपल्यासाठीच जगतो आहे व आपली प्रत्येक इच्छा ओळखून त्याप्रमाणे वागतो आहे, ही गोष्ट चिरुतापासून लपून राहिली नाही.

“मला काही नको.” चात्तनचं हेच उत्तर होतं!

पण त्याच्या उपकाराच्या फेडीसंबंधी आत्ताच तिनं काही म्हटलं नाही, तर त्या भाराने कदाचित ती स्वतःच दबून जाईल अशी चिरुताला भीती वाटली. ती म्हणाली,

“मला भाऊ नव्हता, आता तो मिळाला.”

चात्तन काहीच बोलला नाही. चिरुता म्हणाली,

“बोलत का नाहीस?”

“मी काय बोलू?”

“मग माझा भाऊ होऊन मुलाचा मामा होशील? आणि भरपर्यंत अशा रीतीनं दिवस काढशील काय?”

चात्तननं आपली संमती प्रगट केली.

आणखी काही दिवस निघून गेले. चात्तनची सर्व सेवा-सुश्रूषा ती पाहात होती, तिचा प्रत्यक्ष अनुभव घेत होती. तिच्या हृदयात एक प्रकारची भीती निर्माण झाली. चात्तनच्या सेवेनं प्रेरित होऊन ती स्वतः चात्तनजवळ आत्मसमर्पण तर करणार नाही? चात्तननं किंचित घंघलता दाखवली असती किंवा तो एखादा अनुचित शब्द बोलला असता तरी चिरुतानं लागलीच त्याला घरातून बाहेर काढलं असतं!

एके दिवशी चिरुतानं म्हटलं,

“सारं भाग्याचं फळ आहे. बाबुंनी जितकं मागितलं तितकं तू दिलं असतस तर!....” चात्तननं चिरुताकडे रोखून पाहिलं. नकळतच त्याचा चेहरा आशेनं प्रफुल्लित झाला.

चाक्कोच्या हत्येनं कुट्टनाटये शेतकरीमालक घाबरून गेले. परये - पुलयांच्या वाढत्या अत्याचारांचं हे एक उदाहरण म्हणून मानण्यात आलं. मालक लोक परये - पुलये जिथं भेटतील तिथं त्यांना पिटून काढायचे! संघ एकेका घटनेची नोंद करीत

गेला .

संधाने एक स्वयंसेवक-मंडळ स्थापन केलं . खोट्या आरोपांना तोंड घायला एक प्रतिसंरक्षण-विभाग स्थापन करण्यात आला . त्याच्याच द्वारा कोरनच्या मुकद्दम्याची कारवाई होऊ लागली . त्या दिवशी मध्यरात्री झालेली घटना पुराव्यांनी सिद्ध करणं जरूर होतं .

चात्तननं वेगळं घर करून राहण्याची गोष्ट काढली तेव्हा चिरुतानं विरोध केला . का वेगळं राहायचं? वेगळं घर करून कुणाची वाट पाहात तुला राहायचं आहे?...तथापि बाळंतपणासाठी एक निराळी जागा तर पाहिजेच . मुलाचं पालनपोषणही करायचं आहे . नंतर कोरन परत येईलच .

परयी व पुलयी मुलींच्या संरक्षणासाठी काही तरी केलंच पाहिजे . अर्ध्या रात्री घर फोडून आत घुसून आणि चैत्रात खळ्यातल्या धानांच्या राशीमागे करण्यात येणाऱ्या पाशवी कुकर्मांमुळे होणाऱ्या सत्यानाशापासून त्यांचा बचाव केला पाहिजे . मरियाच्या निवेदनात तर तिच्या नावाचा उल्लेखही आला होता . अशा तऱ्हेनं त्रस्त केल्या गेलेल्या स्त्रियांची काय स्थिती असेल , हा प्रश्न चिरुताच्या मनात यापूर्वीही अनेक वेळा उभा राहिला होता . आता आरशात तिला स्वतःच प्रतिबिंब दिसलं . त्या बिचाऱ्यांसाठी ती स्वतः काही करणार नाही तर मग कोण करणार? जे काम पती करू शकला नाही ते घरोघरी जाऊन तिनं केलं तर पतीला याच्यापेक्षा आनंदाची दुसरी कोणती गोष्ट असणार आहे?

चिरुतानं चात्तनला आपला विचार सांगितला . चात्तनमध्ये तिला विरोध करण्याची शक्ती नव्हती . तथापि , कोरनची ही इच्छा नव्हती , असं मात्र त्यानं सांगितलं . चात्तनच्या प्रयत्नानं लाचलुचपत देऊन चिरुता एकदा कोरनला जेलमध्ये भेटू शकली .

कठड्याच्या लोखंडी गजांच्या दुसऱ्या बाजूला कोरन व या बाजूला चिरुता ! अशी दोघांची भेट झाली . हे दृश्य चिरुताला असह्य होतं . कोरन पिवळा पडला होता . आपल्या वाढलेल्या पोटाकडे कोरनला टक लावून बघताना पाहून ती म्हणाली , “दुर्दैवी पोरगा !”

चिरुताच्या नेत्रांतून अश्रू ओघळत होते . ती म्हणाली ,

“त्यानं पित्याच्या बाबतीत विचारलं तर काय सांगू?”

“सांगून टाक , तुरुंगात आहे म्हणून !”

“आता तुम्ही कधीही येऊ शकणार नाही काय?”

“पंधरा वर्षांची शिक्षा आहे .”

“पंधरा वर्षे !”

“लाडके चिरुता , तू माझी वाट पाहात राहू नकोस . पोराला सांभाळ ! चात्तन फार चांगला माणूस आहे . तो तुझं रक्षण करील . त्याला मी सगळं काही सांगून ठेवलं

आहे !

“मला कुणाच्या संरक्षणाची किंवा मदतीची आवश्यकता नाही . असहाय स्त्रियांना साह्य करण्यासाठी मी संधात दाखल होणार आहे .”

कोरनच्या ओठावर हास्याची लंकेर उमटली . त्यानं म्हटलं , “तू या कामात पडशील तर मुलाकडे कोण लक्ष देईल? तुलाही जेलमध्ये जावं लागलं तर मुलाचं कसं होणार?”

दूर झाडाखाली बसलेला चात्तन मातीत रेषा ओढीत होता . त्यानं डोकं उचलून वर पाहिलं तेव्हा कोरननं त्याला जवळ बोलावलं !

आपल्याला एक काम करायचं राहिलं आहे असं कोरनला वाटलं . लोखंडाच्या गजामधून त्यानं चिरुताचा हात धरून चात्तनच्या हातात सोपविला . ज्याप्रमाणे बाप मुलीचा हात पतीच्या हातात देतो त्याचप्रमाणे कोरननं केलं ! असं विवाहकर्म कुठेही अन् कधीही झालं नसेल !

परतून जाताना चिरुतानं चात्तनला म्हटलं , “मी अजूनही दुसऱ्याची पत्नी होऊ शकत नाही .”

चात्तननं काहीच उत्तर दिलं नाही .

“मला तू आपली बहीण मानणं एवढंच पुरे आहे .”

ती एक दयेची प्रार्थना होती . चात्तननं तिचंही उत्तर दिलं नाही .

चिरुता पुढे म्हणाली , “कुणाही परयाला आपली बायको दुसऱ्याला या तऱ्हेनं देण्याचा काय अधिकार आहे?”

याही प्रश्नाचं चात्तननं उत्तर दिलं नाही .

●●●

चोवीस

चात्तननं तयार केलेल्या झोपडीत चिरुता राहू लागली. तिच्या प्रसुतीची वेळ जवळ येत होती. ती कामावर जात नव्हती. फक्त चात्तन जात असे! मजुरी म्हणून जे काही मिळत असे ते मागून तो चिरुताला देत असे.

जणू काही बहीण भावाचं घर होतं ते! सकाळी एखाद्या प्रेमळ बहिणीप्रमाणे चिरुता चात्तनच्या पुढे शिळी कांजी आणि भाजी वाढून ठेवत असे! संध्याकाळी चात्तननं कितीही खाल्लं तरी चिरुताची तृप्ती होत नसे. जवळ बसून ती त्याला वाढायची. खाणं झाल्यावर बाहेर ओसरीत चात्तनसाठी ती एक चटई ठेवीत असे. अन् पानही ठेवीत असे! बाहेर जाऊन जेव्हा तो पान खायला सुरुवात करायचा तेव्हा झोपडीचा दरवाजा आतून बंद होत असे.

चात्तनला बाहेर झोप येत नसे! आत चिरुतालाही झोप लागत नसे. दोघांना विचार करण्यासारख्या अनेक गोष्टी होत्या. चात्तनच्या जीवनाबरोबर वाढत जाणारा त्याचा आवेश चिरुताला दिसत होता व कळत होता. ती एक स्त्री होती! एक एक क्षण, एक एक घंटा दररोज, प्रत्येक आठवड्याला सारखा तोच आवेश ती पाहात होती व मनातल्या मनात व्याकूळ होत होती!

बाहेर थंडीनं कुडकुडणारा, खोकणारा तो विचारा चात्तन किती दुर्दैवी होता!

तो आपली इच्छासुद्धा प्रकट करीत नव्हता. तरीही ती दाबण्याची त्याची असमर्थता आणि अस्तता चिरुताला समजत होती. त्याला बोलवून जरा आत झोपायला सांगायला काय हरकत आहे? विचारा आत थंडीपासून स्वतःचा बचाव करून आरामानं तरी झोपू शकेल! मेहनत करून कमावून सर्व काही आणून देत असतानासुद्धा विचाऱ्याला रात्रीच्या थंडीत बाहेर झोपावं लागत होतं! आत येऊन पडायला मिळणाऱ्या दिवसाची प्रतीक्षा करीत कसा तरी वेळ कंठीत आहे तो!

नाही... नाही... आधीच ती एका परयाची पत्नी झालेली आहे! आता ती दुसऱ्याची कशी होईल?

चात्तनसुद्धा विचार करीत होता. चिरुता एकाची झाली आहे! त्यामुळं तिचं पूर्ण समाधान झालं आहे! तिला आपलं जीवन पतीचं ध्यान करण्यात घालवायचं असेल तर ते बरोबरच आहे, पण कोरननचं तिला त्याच्या हातात सोपवलं ना? काही असलं

तरी आपल्या बायकोला दुसऱ्यावर सोपवून देण्याचा पतीला काय अधिकार आहे? पत्नीलासुद्धा स्वतःचा मान आणि अधिकार काही आहे की नाही? बहुतेक ती आपल्यावर प्रेम करीत नसावी? असं असलं तरी त्यानं आपलं जीवन तिच्यासाठी अर्पण केलं आहे!

चात्तन जाणूनबुजून मोठयानं खाकरला. आतून चिरुताच्या कणहण्याचा आवाज आला. झोपली नसल्याची ती सूचना देत होती!

“चिरुता.” चात्तननं हाक मारली.

“ऊं”

“तू अजून झोपली नाहीस.”

“नाही भाऊ, अजून झोपले नाही.”

“नाही?”

अशा प्रकारे उष्ण उसासे टाकत बरेच दिवस निघून गेले! चिरुता चुपचाप बसून टोपली विणत असे. त्यावेळी चात्तन भावपूर्ण डोळ्यांनी तिच्याकडे पाहतात असे. ती काय काय विचार करीत असेल? बहीण भावाच्या नात्याचा भार किती दिवस वहावा लागणार?

चिरुतासुद्धा हवेनं हालणाऱ्या शेतातल्या धानाकडे नजर लावून बसलेल्या चात्तनला पाहात राहात असे. तो काय विचार करीत असेल? कुठवर प्रतीक्षा करीत राहणार हा? असा प्रश्न चिरुताच्या मनात कितीतरी वेळ उभा राहिला. त्याची इच्छा अपूर्णच राहणार नाही काय?

...त्याला जयळ बोलवून दुःखी न होण्याबद्दल सांगितलं तर...?

कुटुनाटमध्ये मिरवणुकी काढायला व सभा भरवायला मनाई करण्यात आली. परंतु संघानं या आज्ञेचं उल्लंघन करण्याचा निश्चय केला. अशा तऱ्हेनं मजूर संघाची लढाई या गोष्टीवरून वाढू लागली.

साऱ्या देशातले मजूर जागृत झाले. ह्या बाबतीत आपलीच जबाबदारी आहे असं सर्वजण समजले. दलित वर्ग आपली शक्ती संघटित करू लागला. राज्याच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण घटना घडण्याची संभावना उपस्थित झाली.

बांध तोडून धानानं भरलेली शेतं पाण्यात बुडवून नष्ट केली जात आहेत व श्रीमंत शेतकऱ्यांची घरं लुटली जात आहे, अशा अफवा सगळीकडे पसरल्या. दररोज नवीन नवीन अफवा पसरू लागल्या, संघानं या अफवांचं खंडन केलं.

तरीही मालकलोकांची भीती नष्ट झाली नाही. संघ कायम असेपर्यंत मालकलोकांची भीती नष्ट होणार नव्हती. पुल्यांना मजुरी मागण्याची किंवा त्यांना बोलण्याची शक्ती मिळाल्यामुळे ही भीती उत्पन्न झाली नव्हती. पण जेव्हा ते आपल्या मागण्या पुढे ठेवू लागले आणि त्यांना सहन कराव्या लागणाऱ्या अडचणींच वर्णन करू

लागले तेव्हा पिढ्यान्पिढ्या त्यांच्यावर केल्या गेलेल्या अन्यायांनी व अत्याचारांनी प्रेतांचं रूप धारण करून ती जणू मूर्त झाली आहेत असं वाटायला लागलं. चात्तन, कोरन, इत्यादी वगैरे काळी काळी रूपं लोकांना आता माणसं नव्हती वाटत ! आता ते मालकवर्गाकडून केल्या गेलेल्या दुष्कर्मांची जणू प्रेतं वाटू लागली.

ही भीती बाहेरून आली नव्हती. प्रत्येक श्रीमंत शेतकऱ्याच्या मनात ती आपोआपच उद्भवली होती. औसेप्प व कृष्ण पिल्ले ही तरी स्नेह आणि सहानुभूती असलेली माणसंच आहेत ना? मनुष्यासारखा सृष्टीतील उत्कृष्ट प्राणी अशा पापाचां भार कुठवर वाहू शकेल? ते फेकून देण्याचाच अधिक संभव आहे !

शेतकरीवर्गाचे लोक भीतीमुळे धावपळ करू लागले. साम्यवादापासून देशाचं रक्षण व्हावं म्हणून गिरजाधरात मोठमोठ्या प्रार्थना चालू झाल्या. मंदिरांत विशेष पूजा व होम वगैरे होऊ लागले.

“देशाचं धानागार-कोठार-धोक्यात ! “संस्कृती विनाशोन्मुख !” अशासारख्या नवीन नवीन घोषणासुद्धा ऐकू येऊ लागल्या. संकटकाळात सरकार काय करणार आहे, असे धनिकांनी प्रश्न केले. त्यांनी ज्याला मदत केली होती तो मंत्रिगण काही उत्तर देऊ शकला नाही.

संधानं एका विशाल प्रदर्शनाचा कार्यक्रम ठरवला. जसजसा प्रदर्शनाचा दिवस जवळ येऊ लागला, तसतसे कुटुंबाच्या नदीनाल्यात पोलीस गस्त घालू लागले. पण कोणताच परया व पुल्या घाबरला नाही.

तो स्मरणीय दिवससुद्धा उजाडला. त्या दिवशी गोळीबार होणार होता. श्वास घेणंही कठीण झालं होतं. जणू काही हवासुद्धा जड झाली होती. सूर्यकिरणांच्या रंगातही फरक दिसत होता. त्या दिवशी काय होणार होतं कोण जाणे !

मिलिटरीच्या नौका मोठ्या वेगानं येता - जाताना चिरुताच्या घरातून दिसत होत्या. पूर्ण दिवस भरलेली चिरुता तिचं सुद्धा रक्त सळसळायला लागलं. अरेरे ! तिला सुद्धा या कार्यक्रमात भाग घेता आला असता तर !

कोरन बाहेर असता तर झेंडा घेऊन तोच सर्वांच्या पुढे राहता. सर्वांच्या पेक्षा त्याचाच आवाज अधिक घुमला असता ! त्याच्यामागे असंख्य काळी काळी रूपं दिसली असती !

कठड्याच्या आत लोखंडी गजांच्या मागे रखडत पडलेल्या कोरनला हे सर्व समजलं असेल का? त्याचा संघ कुठवर वाढला आहे? बाहेर येईपर्यंत त्याची काय स्थिती असेल? ज्या संधाच्या ध्येयाच्या पूर्तीसाठी तो चिरुताचाही त्याग करायला तयार झाला होता, त्या संधाला अर्पण करण्यासाठी एक अमूल्य संपत्ती त्यानं तिच्याकडे सोपविली होती ! ती तर तिच्या पोटातच सध्या तडफड करीत आहे ?

अशा वेळीही चात्तन चिंतेत मग्न होता. जणू त्या दिवशीच्या गडबडीबद्दल त्याला

काही माहीतच नव्हतं. मिलिटरीच्या नौकांना त्यानं पाहिलंच नव्हतं - अन् दूरवर ऐकू येणारा मजुरांचा जयघोषसुद्धा त्याला ऐकू येत नव्हता ! तोही एक दलित पुल्या होता. त्याच्या बापदादांनी, सर्वांनी अन्याय सहन केला होता ! त्याचं रक्त कसं थंड आहे एवढं? श्रमजीवी मजूरवर्ग आपल्या जीवनमरणाच्या लढाईला लागला असताना तो बसून कोणता विचार करतो आहे? आणि तेही एका स्त्रीसंबंधी?

मान खाली घालून बसलेल्या चात्तनसंबंधी चिरुताच्या मनात या प्रकारचे बुच्छतेचे विचार येत होते. यच्चयावत गवतालाही चेतना व शक्ती देणाऱ्या घोषणा घुमत आहेत. पूर्ण दिवस भरलेल्या चिरुताचं रक्तसुद्धा उसळलं आहे. अशावेळी कोणताही पुरुष असा कसा खाली मान घालून निस्तेज, निश्चेष्ट बसू शकतो? आणि इच्छा काय करतो की, घाबरून मांजरीप्रमाणे बसणाऱ्या या पुरुषाची आपण पत्नी व्हावं ! अशा एका माणसाच्या हातात पतीनं तिला सोपवलं !

चात्तनचा धिक्कार करून त्याला बाहेर काढावं असं तिला वाटलं. ह्या माणसाबरोबर तिचा कसा निभाव लागणार? त्याला आपल्या हक्कांची जाणीव आहे का? कोणत्या विश्वासाने पत्नी त्याच्या संरक्षणावर अवलंबून राहणार? तिला कोणी पकडून नेलं तरी तो आपला स्वस्थच बसणार !

काम करून मजुरी घेणं सुद्धा त्यांच्यानं होणार नाही ! तो घाबरेल, उपाशी राहील ! कसं जग आहे हे ! हाच माझ्या मुलाचं पालन करणार ?-

चिरुतानं विचारलं, “आज प्रदर्शनाच्या मैदानात नाही जात ?”

“नाही,” बस् ! एवढंच चात्तनचं उत्तर होतं !

“पण सगळे मर्द पुरुष गेले आहेत” चिरुतानं पुढं म्हटलं.

“हो गेले आहेत ! मला काम आहे. मरण्याची भीती नाही. मला तर मरणच अधिक पसंत आहे. पण माझ्यावर एका मुलाच्या पालनाची जबाबदारी आहे. त्याच्या आईचंही संरक्षण मला करायचं आहे.”

या शब्दांनी चिरुताचं हृदय विद्ध झालं. त्याला सांगण्यासाठी काही राहिलं नाही. ती इतकंच बोलली, “माझ्या पोटातला मुलगा संधाची एक अमूल्य संपत्ती होईल. त्याला वाचवायचं आहे. मी मेले तर तोही मरून जाईल.”

अशा गोष्टी चालू असतानाच चिरुताला खाली वाकावं लागलं.

त्या दिवशी चिरुताला प्रसुतिवेदना सुरू झाल्या. जवळच्या कोणत्याही घरात कोणीच नव्हतं. तिच्या कणहण्याचा आवाज करून रोदनात परिणत झाला. वेळेप्रमाणे तिचं रडणंही वाढत चाललं.

चात्तन व्याकुळ चित्तानं बाहेरच इकडून तिकडे फेक्या घालत होता. मधे मधे तो चिरुताला हाक मारी. त्याला उत्तर देणंही चिरुताला मुश्किल वाटत होतं. तरीही चात्तनला बरं वाटावं म्हणून ती ‘हुं’ करायची.

निसर्गाची वेदना ! किती भयंकर ! चिरुताला याची कल्पना नव्हती ! ती धिरानं सर्व काही सहन करत होती .

चात्तनला किती तरी वेळा आत जाण्याची इच्छा झाली ; परंतु धीर झाला नाही .

तो किती वेळ असं उभं राहून हे रडणं ऐकू शकणार होता ? ...

...रडणं क्षीण होत गेलं आणि हळूहळू बंद झालं . बिल्कुल शांतता . श्वास घेण्याचासुद्धा आवाज ऐकू येत नव्हता ! चात्तननं हाक मारली .

तिकडे प्रदर्शनाच्या मैदानात मोठ्या जोरात गोंधळ व गोंगाट झाला व एकसारखा गोळीबाराचा आवाज ऐकू आला . तिथेही सृष्टीची विनाशाची नव्हे - प्रसववेदना होती !

तिकडे दारूगोळ्यांच्या स्फोटाचा आवाज जितका मोठा होता जणू तितक्यातच मोठ्या आवाजानं रडणाऱ्या एका मुलाचा इथे जन्म होत होता !

मुलाचं डोकं जमिनीला लागू नये म्हणून चात्तननं आपला हात खाली धरला . धडपडणारा मुलगा बाहेर आला व बाहेर येताच तो कापायला अन् ओरडायला लागला .

मुलाच्या रडण्यालासुद्धा काही अर्थ आहे ! आपण अनंत शक्तीचा समूह आहो असं जणु दुनियेला तो बजावीत असतो .

पंचवीस

प्रदर्शनाच्या मैदानात गोळीकांडानं रक्ताची नदी वाहू लागली . साऱ्या प्रदेशात एक सनसनी निर्माण झाली . या सामूहिक हत्याकांडानं समाजाचं अंतःकरण स्तंभित झालं . “हे व्हायला नको होतं” असा दुसऱ्याच क्षणी सगळीकडून आवाज आला .

याची जबाबदारी आपल्यावरच आहे याची जाणीव मंत्रिमंडळाला झाली . पुष्कळ प्रयत्न करूनही मंत्रिगण हा विचार डावलू शकला नाही . याचं उत्तर मागण्याचा देशाला अधिकार आहे . अन् तेव्हा उत्तर द्यावंच लागेल !

या राक्षसी हत्याकांडाच्या बाबतीत विचारलं तेव्हा पहिला प्रश्न होता . “किती मेले ?”

“बरेच ! चारही बाजूंना गोळ्या चालविल्या गेल्या . तेथे शेकडो लोक जमले होते .” हेच सरकारचं उत्तर होतं .

“गोळ्या का चालवल्या ? गोळी चालविल्याशिवाय काम होऊ शकत नव्हतं काय ?” हा दुसरा प्रश्न होता .

“लोक मरायला का तयार झाले ?”

असे कितीतरी प्रश्न विधानसभेत चारही बाजूंनी विचारण्यात आले . ज्यांच्याकडून मदत मिळेल अशी सरकारला अशा होती . त्यांच्यातूनही काहींनी कितीतरी लोकांना अनपेक्षित प्रश्न विचारले .

मारले गेलेले , सारी माणसंच होती , नाही का ? आणि माणसांनीच रक्ताची नदी पाहिली ! आपल्या स्वार्थासाठी कितीही जोरदार प्रयत्न केले तरी जनतेच्या सामूहिक भावनांना ते दाबू कसे शकणार ?

आज माणसानं जे मनुष्यत्व प्राप्त केलं आहे तो सामूहिक जीवनाचाच परिणाम आहे . तो आपल्याला स्वनिर्मित नियमांनी बांधून घेतो , ते तरी याच कारणां ! वैयक्तिक स्वार्थासाठी मनुष्य एकेक करून करोडोंची सुद्धा हत्या करायला कचरत नाही ! पण एकाच आघातात एकदम हजारोंच्या हत्येचं दृश्य तो सहन करू शकत नाही . वस्तुतः मनुष्य हा सद्गुणी आहे . मानवी स्वभावाच्या चांगुलपणावर विश्वास ठेवता येणं शक्य आहे .

प्रश्नांच्या या वर्षावाची मंत्रिमंडळानं काहीतरी आणि कशीतरी उत्तरं दिली .

मजुरांच्या हितरक्षणासाठी ते नेहमी उत्सुक असले तरी विध्वंसक तऱ्हेने कुट्टनाटच्या सामान्य जनतेचं शांतिमय जीवन मुळातून उखडून टाकण्याचं संघाचं काम पाहून ते गप्प बसू शकत नव्हते.

पराभूत व्यक्ती नीट उत्तर देऊ शकत नसल्यामुळे साधारणपणे मनाला वाटेल तशी ती उत्तर देते. मंत्रिमंडळाची तशीच उत्तरं होती.

परंतु त्या उत्तरांनी कुणाचंच समाधान झालं नाही. काही बाबी लपवून ठेवल्या जात आहेत, त्यांना उत्तरं देता येत नाहीत, हे अगदी स्पष्ट दिसत होतं. मंत्रिमंडळाची असमर्थता नाही, सामान्य जनता मंत्रिमंडळाला अशा तऱ्हेने सोडून घायला तयार नव्हती. सरकारनं रचलेलं हे हत्याकांड म्हणजे एक भयंकर गुन्हाच आहे असं कुणी बोलेल की काय, अशी भीती वाटण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली.

शेतकरी व जमीनदार यांनी आपल्या वर्तमानपत्रांत ही घटना जाड रंगीत अक्षरात छापली. मृत झालेल्या मजुरांसंबंधी सहानुभूती प्रकट केली. त्यांच्यासाठी गिरजाघरांतून प्रार्थना करण्यात आल्या. तथापि, ह्या हत्याकांडाची जबाबदारी संघाच्या नेत्यांवरच आहे असंही त्यांनी सांगितलं. या तर्कावरून आता सरकार आपल्या बचावाचा मार्ग शोधू लागले. संघाचे जे नेते हत्याकांडातून वाचले होते त्यांना पकडण्यासाठी चारंटे काढलं गेलं. काही लोक पकडले गेले.

याचा परिणाम मजूरवर्गाला अधिक जागृत करण्यात झाला. अपराध्यांना योग्य शिक्षा देण्याची मागणी त्यांच्याकडून पुढे करण्यात आली. कुट्टनाटचा रक्तपात ज्यांनी डोळ्यांनी पाहिला त्यांचं रक्त प्रतिकारासाठी उसळू लागलं.

मंत्रिमंडळ व शेतकरी-जमीनदारवर्ग यांना स्टेट काँग्रेसच्या सभासदांची मदत मागण्याची जरूर भासली. साऱ्या प्रदेशात जोरदार प्रचाराचं काम सुरू करण्यात आलं.

कुट्टनाटच्या छोट्या शेतकऱ्यांनीमुद्धा त्या दिवशी गोळीबाराचा गगनभेदी आवाज ऐकला होता. त्यांनी प्रदर्शनाच्या मैदानावर आपल्या डोळ्यांसमोर मृत्युवेदनेच्या किंकाळ्या, नव्हे वर्गजागृतीची गर्जना ऐकली होती! दुसऱ्या दिवशी सर्वांनी रक्ताची नदी वाहताना पाहिली होती. ते दृश्य ते सहन करू शकत नव्हते.

देशाच्या वर्तमान स्थितीचा विचार करण्यासाठी कुट्टनाट प्रादेशिक संमेलनाची एक बैठक बोलावण्यात आली. त्यात सर्व छोट्या शेतकऱ्यांनी भाग घ्यायचा निश्चय केला. भाग घेतल्याशिवाय त्यांना राहवत नव्हतं.

कुट्टनाटचे एक प्रमुख जमीनदार अध्यक्ष झाले होते. तिरंगी झेंड्यानं सजविलेल्या कोळ्यांच्या छोट्या - छोट्या नौकांनी अध्यक्षांचं स्वागत करण्यात आलं आणि मिरवणूक काढून त्यांना सभास्थानी आणण्यात आलं. प्रदर्शनाच्या मैदानाजवळून वाहणाऱ्या नदीमध्ये अहिंसा व प्रेम यांच्या महिम्याचं वर्णन करणारे लोक नौकागान

गात गात जेव्हा नावेवरून पुढे आले तेव्हा जणू सर्व झेंडे लवून स्थिर झाले. नौकांत उभ्या असलेल्या शेतकरीमालकांना वाटलं की, नौकाविहारात काही आवेश नाही. वेगानं त्या पुढे जात नव्हत्या. त्यांच्यावर एक प्रकारची उदासीनता आली होती. त्यांनी जोराने पाय आपटून तालाची गती वाढविण्याचा प्रयत्न केला, पण नावाडी त्या गतीने जाऊ शकले नाहीत. ताल बेटाला झाला. नावाड्यांच्या दांड्यांची आपसांत टक्कर झाली.

बहुतेकांना स्वातंत्र्यसमारंभाची आठवण झाली. त्या दिवशी किती उन्माद होता! नौकाविहारात काय आनंद होता! तालबरोबर नौका कशा चालत होत्या! त्या दिवशी कुट्टनाटचे कुशल व बलिष्ठ परये - पुलये त्या नावा चालवीत होते. आज कुठे आहेत ते? आज असं वाटत होतं की जणू काही त्या चांगल्या अंतःकरणाच्या विश्वासू काळ्या बंधूंना जीवनापासून तोडून दूर करण्यात आलं होतं! तो वर्गच जणू सामूहिक जीवनापासून बहिष्कृत होता! एक अंगविहीन जीवनहे सारं असह्य होतं!

पलीकडे किनाऱ्याला लागून झुकलेल्या दिसणाऱ्या झोपड्या शून्य व निष्प्राण झाल्यासारख्या होत्या. ही मिरवणूक पाहून सारेच्या सारे भीतीने पळून गेले होते. पुलये व परये यांच्या शिवाय कुट्टनाटचं जीवन कसं होईल? हा विचार भयभीत करणारा होता.

स्टेट काँग्रेसच्या गतवैभवाच्या गुणगानां सभेची कार्यवाही सुरू झाली. साम्राज्यवादाच्या विरुद्ध काँग्रेसनं दिलेल्या लढ्याच्या विषयावर अध्यक्षांचं भाषण झालं. त्यानंतरचे वक्ते एकसारखे काय पण बोलत राहिले! स्टेट काँग्रेस का जिवंत आहे हे सांगण्याचा त्यांनी प्रयत्न केल्याचं दिसलं. सभेमध्ये समोर बसलेल्या लोकांनी खूप टाळ्या दिल्या.

तिरुवितांकूर राज्याच्या कोणकोणत्या गोष्टींसाठी मंत्रिमंडळ प्रयत्न करील या विषयावर दुसऱ्या एका प्रमुख शेतकऱ्यानं भाषण केलं.

“आतापर्यंत काय केलं आहे?”

एका म्हातार्यानं सभेत उठून विचारलं.

हा प्रश्न श्रोत्यांना मनोरंजक वाटला. सभेत चैतन्य आलं. एकेकाला अनेक प्रश्न विचारायचे होते. हे प्रश्न राष्ट्रीय जागृती किंवा स्टेट काँग्रेसवरील श्रद्धा कमी झाल्याचा परिणाम म्हणून नव्हते; किंवा ही एक परदेशी विचारप्रणाली आहे म्हणून जिला विरोध करण्यात येतो, त्या मार्क्सवादाच्या प्रेरणेनं नव्हते! ते प्रश्न अनुभवांतून व सामान्य बुद्धीतून उद्भवले होते.

अध्यक्षांनी लोकांना शांत राहण्यास सांगितलं. सभेत शांतता पसरली. वक्त्यानं कुट्टनाटचे शेतकरी व पुलये यांच्यात युगापासून चालत आलेल्या सौहार्दभावाचं वर्णन

केलं. पुलया किती चांगला होता, विश्वासू होता! मोबदल्याची इच्छा न करता निमूटपणे आपलं काम करणारा होता! या साऱ्या गोष्टींचं वर्णन करता करता उत्साहानं त्यांनी म्हटलं-

“निःशब्द रात्रीचं स्वच्छ आकाश पाहताना कित्येकदा मला असं वाटतं की, तिथे दिसणारे सर्व असंख्य व अज्ञात तारे म्हणजे या कुटुनाटमधील पुलये व परये यांच्या झोपड्यातून वर गेलेल्या कर्मयोग्यांचे आत्मेच आहेत!

“फळाची इच्छा न करता आपलं कर्तव्य करू शकणाऱ्या या कर्मयोग्यांच्या देशालाच गीतेची माता होण्याचा गौरव प्राप्त व्हावा यात काही आश्चर्य नाही.”

सभेत समोरच बसणाऱ्यांच्या टाळ्यांचा आवाज पुन्हा सर्वत्र घुमला.

वक्त्यानं सध्याच्या परिस्थितीचा प्रश्न काढला. हा मार्ग भयावह आहे याची त्याला जाणीव होती. त्याचा विचार फार चतुराईनं पुढे जाण्याचा होता. तिथं एकत्र झालेल्या श्रोत्यांत तीन चतुर्थांश लोक छोटे किसान होते. त्यांना संबोधून आपलेपणाची जाणीव करून देत वक्त्यानं म्हटलं,-

“पुण्यात्म पावकनार आणि बल्लुवनारच्या वंशजांनी आज त्या महान तत्त्वाचा त्याग केला आहे. किती दुःखाची गोष्ट आहे ही! आज काय होत आहे? कर्तव्यपालनाचा मोबदला मागत आहेत! इतकंच काय, हिशेबही दाखवतात अन् दुसऱ्यांनाही त्रास देतात! केरळच्या संस्कृतीचं प्रतीक असलेल्या या वर्गानं आपल्या तत्त्वज्ञानाचा त्याग केला आहे!”

कोणीही त्यावर प्रतिवाद केला नाही. त्यांनी छोट्या शेतकऱ्यांच्या स्थितीचं वर्णन सुरू केलं. त्यांच्या अडचणी, त्यांच्या कर्जाचा बोजा इत्यादी कितीतरी गोष्टींच्या बाबतीत त्यांना सांगावयाचं होतं. ते बोलू लागले,

“स्टेट काँग्रेसनं त्या गरीब शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याचं वचन दिलं होतं. याच कामाच्या पूर्तीसाठी तिची स्थापना आहे. देशाची संपत्तीही त्यांचीच आहे, असं स्टेट काँग्रेस मानते. कर्जाच्या भारामुळं नीट रीतीनं शेती करण्यास असमर्थ असणाऱ्या छोट्या शेतकऱ्यांजवळ मजुरी वाढवण्याची मागणी करून त्यांचे प्राण कासावीस करण्यात येतात. हे पाहात राहणं स्टेट काँग्रेसला असह्य होतं. याला उपाय....”

वाक्य पूर्ण होण्यापूर्वीच एक माणूस उठून म्हणाला,

“त्यासाठी अध्यक्ष व समोर बसणारे जमीनदार लोक यांनी लागवडीची रक्कम सोडून द्यावी.”

वक्ता स्तंभित झाला. लोक आणखी अनेक प्रश्न व सूचना सादर करून आनंदानं अधिक आरोळ्या मारू लागले. सभेत कोलाहल माजला. अध्यक्ष आपल्या आवेशांनी व खुणांनी सभेत शांतता प्रस्थापित करण्यात अयशस्वी झाले. वक्त्यानं वैयक्तिक धनाधिकाराच्या पवित्रतेचं गुणगान करण्याचा प्रयत्न केला, पण तोही व्यर्थ ठरला.

एकाएकी अचानक सभेतून एक माणूस उडी मारून व्यासपीठावर चढला आणि ओरडून म्हणाला,

“प्रदर्शनाच्या मैदानात गोळी खाऊन जे मेले त्यांच्यात काहीही फरक नाही. बिचारे शोषित लोक! थोडे शेलके लोक त्यांचं रक्त आमच्या मार्फत शोषून मोठे होताहेत! त्याच्या मोबदल्यात आम्हाला खोटा मान मात्र दिला जातो. त्या शोषक वर्गाची संघटना म्हणून स्टेट काँग्रेसच्या अस्तित्वाची आता काही आवश्यकता नाही.”

हा राजद्रोह होता! या प्रकारच्या गोष्टी होऊ द्यायच्या काय? अध्यक्षांनं सभा विसर्जित झाल्याची घोषणा केली. पण त्या माणसानं आपलं भाषण बंद केलं नाही. तिथं हजार असलेली लोकांची गर्दी त्याचं भाषण ऐकायला उत्सुक होती.

अध्यक्ष, समोरच्या रांगेत बसलेली दहा - पंधरा माणसं, चार संन्यासी व तीन पादरी, सर्व उठून निघून गेले. सभेचं कार्य पूर्वीसारखंच चालू राहिलं. प्रदर्शनाच्या मैदानात झालेल्या हत्याकांडाच्या अपराध्यांना शिक्षा झाली पाहिजे, अशा आशयाचा ठरावसुद्धा मंजूर झाला.

स्टेट काँग्रेसच्या साऱ्या सभासदांना जनतेनं आपल्याकडे वळविलं. मंत्रिमंडळ मोडलं. इतकंच नव्हे तर, हत्या करणारांवर खुल्या अदालतीत मुकदमा चालविण्याचाही निश्चय झाला.

सव्वीस

तो बहिष्कृतवर्ग इतक्या त्वरेनं सामूहिक व्यवस्थेतून बहिष्कृत होऊ शकत नव्हता. त्या वर्गाची सूक्ष्म पाळमुळं जीवनाच्या सर्व भागांत पसरलेली होती. त्या वर्गांना आपलं हितसंरक्षण करण्याच्या दृष्टीनं जाणूनबुजून या सार्वजनिक व्यवस्थेची संघटना केली होती. तिला असं नष्ट करणं सोपं नव्हतं.

देशाच्या सर्वसाधारण जीवनात एक प्रकारचं परिवर्तन झालं होतं. सामान्य जनतेच्या मागण्यांचा स्वीकार करणं अशक्य झालं. जमीनदार व श्रीमंत लोकांचं सांगणं ऐकायला जनता आता तयार नव्हती.

वर्ग-संघर्षाचं धारण केलेलं उघड रूप वर्गहीन समाजाच्या निर्मितीचं ध्येय स्वीकारून पुढे जात होतं, त्या ध्येयाला पुढे नेत होतं. ते त्याला अखेरच्या बंडाकडे खेचीत होतं!

कितीतरी वर्षे निघून गेली. चिरुताच्या घरी चात्तननं कमी खाल्लं तर तो मुलगा आपल्या अस्पष्ट बोलीत बोलायचा, “मामा खात नाही. आई, मामावर तू प्रेम करत नाहीस काय?”

चात्तन उत्तर देत नसे याचं दुसरंच काही कारण होतं! उत्तर न देता येण्यासारख्या त्या मुलाच्या असंख्य प्रश्नांचं त्यानं उत्तर दिलं नसतं तरी तीच तक्रार त्या मुलाने केली असती!

या मुलाच्या चिमण्या डोक्यात हे कसं काय शिरलं, कोण जाणे! चिरुता त्याला थांबवू शकली नाही. मुलाचं म्हणणं ठीक आहे की नाही याच्याबद्दल तिच्या मनात संशय निर्माण झाला. पण, त्याच्याशी असलेला तिचा संबंध जितका घनिष्ट होता त्यापेक्षा अधिक घनिष्ट संबंध ती कसा ठेवणार?

चात्तन तिचा संरक्षक होता, परमेश्वरच होता. त्याच्यासारखा मनुष्य तिच्या जीवनात आला नसता तर तिची आणि तिच्या मुलाची उपजीविका कशी झाली असती? चात्तन हा त्या मुलाचा बाप, मामा, सर्व काही होता. सर्वांच्या अगोदर चात्तननंच त्याला हातांत घेतलं होतं. त्या मुलाला, आपल्या जीवनात सर्वांच्या आधी ज्याचा विचार करावा असं चात्तनखेरीज दुसरं कोण होतं?

चात्तन त्या मुलासाठीच जगत होता, ही वस्तुस्थिती होती. विशेष म्हणजे चात्तनचं

जीवनभर आशेत राहणं अन् प्रतीक्षा करणं ती कशी विसरू शकणार?

चात्तनबद्दल चिरुताचं मन कृतज्ञतेनं भारावलं होतं. चात्तनशिवाय तिला आश्रय देणारं कोण होतं? चात्तनची प्रकृती किंचित जरी बिघडली किंवा त्याला परतायला थोडा जरी उशीर झाला तरी ती अगदी बेचैन होत असे. चात्तनची प्रकृती सांभाळणं ती आपलं कर्तव्य समजत होती.

चात्तनच्या प्रेमाबद्दल तिला पूर्ण विश्वास होता. पण त्याबद्दल तिने त्याला आपलं प्रेम दिलं नव्हतं. त्याचा मोबदला दिला जाणं शक्य असतं तर? पण ते या जन्मात कसं शक्य होणार?

या जीवनाचा अंत कसा होईल याचाही चिरुतानं विचार केला आहे. काही वर्षांनंतर वेलुत्ता (मुला)चा बाप परत येईल तेव्हाही बहुतेक तो आपल्या मामाला सोडणार नाही. पण मामा आपल्याला पकडीत राहू देईल काय? तो त्यातून आपल्याला सोडवून घेईल अन् निघून जाईल. अन् मग?

या घराशी त्याचा काय संबंध राहील?

चात्तनचं सारं जीवन पाण्यात ओढलेल्या रेषेप्रमाणे आहे - जसं काही त्यानं काही केलंच नव्हतं!

ज्यानं तिच्यासाठी अन् तिच्या मुलासाठी आपल्या जीवनाचं बलिदान केलं त्याचं जीवन शून्यच राहू देणं योग्य होईल का?

कोरन परत आल्यावर तिचा स्वीकार करील का? ती त्याचीच मार्गप्रतीक्षा करीत बसली आहे, यावर त्याचा विश्वास बसेल का?

ती एखादा शब्द जरी बोलली तरी चात्तनचं नैराश्यपूर्ण जीवन एका क्षणात बदलून जाईल.... कितीतरी वेळा तो शब्द सांगून टाकण्याची तिला इच्छा झाली. पण तो शब्द तिच्या तोंडून निघाला नाही आणि ही गोष्ट सारखी टळतच गेली.

एकदा चात्तननं चिरुताला म्हटलं,

“मी एका गोष्टीचा विचार करून ठेवला आहे चिरुता!”

चात्तननं काही निश्चय केला आहे वाटतं! चिरुता घाबरली. तो कोणता विचार असेल हे विचारण्याची तिला हिंमत झाली नाही!

चात्तननं पुढं म्हटलं,

“आता मुलगा तर चार - पाच वर्षांचा झाला आहे. तूही काम करू शकतेस. कोरन दोन - तीन वर्षांच्या आतच सुटेल. मी तर संघासाठी अजूनपर्यंत काहीच केलं नाही!”

काय उत्तर द्यावं हे चिरुताला समजेना. तिची वाचा स्तब्ध झाली.

एक शब्द सांगताक्षणीच चात्तन आपला निश्चय बदलू शकला असता! होय आयुष्यात थोडंतरी सुख ...हाय! पण त्याही वेळी तिच्या तोंडून तो शब्द निघाला

नाही. कदाचित चात्तननं त्याची अपेक्षा केली असेल!...

चात्तननं वेलुत्तालासुद्धा सांगितलं. मुलानं म्हटलं,
“मामा जातो आहे तर त्यानं आपल्यालासुद्धा घेऊन जावं.”

चिरुतानं चात्तनला थांबायला सांगितलं.

“कां थांबायचं?” चात्तननं विचारलं.

त्याचं उत्तर म्हणून चिरुतानं त्याला थांबायला पुन्हा सांगितलं. चात्तनला भास झाला की थांबायला सांगितलं त्यावेळेला चिरुता थोडी लाजली होती.

त्या रात्री त्या घराच्या ओसरीतून ‘चक्रगान’* गात असल्याचा आवाज बाहेरच्या विशाल शेतात पसरला होता. निराशप्रेमी माणसाचं अंतःकरण आशेचा एखादा क्षीण उष्ण किरण मिळाला तरी प्रफुल्लित होतं. चात्तनचं अंतःकरण आशेन भरून गेलं.

परंतु तिकडे घरात एका स्त्रीचं हृदय अनिश्चयामुळं निर्माण झालेल्या बेचैनीच्या आगीत पोळत होतं. त्या अंधारात मूक वाणीनं ती कितीतरी प्रश्न विचारीत होती! पुन्हा अशाच अनिश्चित अवस्थेत दिवस जाऊ लागले.

कुटुंबातचा मजूर संघ व प्रादेशिक स्टेट काँग्रेस यांनी दोघांनी मिळून एक लांबलचक कार्याची योजना तयार केली व जनतेसमोर निश्चित कार्यक्रम सादर केले. त्याप्रमाणे काम सुरू होण्याच्या दिवशीच चात्तननं पुन्हा चिरुताचा निरोप मागितला.

चिरुतामध्ये निरोप देण्याची शक्ती नव्हती....पण....

मामानं आपल्याला बरोबर घेऊन जावं असं वेलुत्तानं म्हटलं. मामाच्या गळ्यात पडून तो रडू लागला. चात्तननं त्याला मांडीवर घेतलं अन् अश्रू ढाळत त्याचं तोंड चुंबनांनी भरून टाकलं. नंतर त्याला एकदम खाली बसवलं व तसंच रडत ठेवून तो चालता झाला.

काही अंतरावर गेल्यानंतरसुद्धा मुलाच्या रडण्याचा आवाज ऐकू येत आहे असं चात्तनला वाटलं, पण त्यानं मागं वळून पाहिलं नाही.

चात्तन सरळ संघाच्या शिबिरात गेला. दाढी वाढवलेल्या एका माणसाशी त्याची भेट झाली. प्रथम त्या माणसाला तो ओळखू शकला नाही! दाढीतून एका पूर्ण परिचित माणसाचं हसणं बाहेर आलं.

तो कोरन होता!

चात्तन एकदम गप्प - अगदी स्तंभित झाला. त्याला काही सुचेनासं झालं. तो दगडाच्या पुतळ्यासारखा उभा राहिला. त्याला कितीतरी सांगायचं होतं!

कोरनला कोणत्याच प्रकारची भीती नव्हती. त्यानं विचारलं, “माझा बाळ कसा आहे, चात्तन?”

* चक्रगान : चाक फिरवून शेतातून पाणी काढून टाकण्याच्या वेळी म्हटलं जाणारं गणं.

चात्तनला वाटलं, माझा मुलगा कसा आहे, असं हा विचारतो आहे.

त्यानं उत्तर दिलं,

“चांगला आहे.”

“चिरुता?”

“उत्तम आहे.”

“तुला किती मुलं आहेत?”

“एकसुद्धा नाही...एकसुद्धा नाही.” चात्तनचे डोळे भरून आले.

“तू का रडतो आहेस चात्तन? काय झालं?”

पाठीमागून ‘मामा मामा’ असा आवाज ऐकू आला. चात्तननं रोखून पाहिलं. तोपर्यंत वेलुत्ता त्याच्याजवळ जाऊन मांडीवर चढू लागला. चात्तननं त्याला उचलून घेतलं. वेलुत्ता मामाच्या खांद्यावर मस्तक ठेवून शांत झाला.

कोरननं चिरुताला पाहिलं. चिरुतानं कोरनला पाहिलं. दोघांनीही एकमेकांना ओळखलं! काही क्षण निःस्तब्धता पसरली. पतीनं आपल्याला ओळखलं की नाही याचा चिरुताला संशय आला. चिरुतानं आपल्याला ओळखलं की नाही याचा कोरनला संशय आला. दोघांतही बोलण्याचं सामर्थ्य नाही असं वाटलं. चिरुताला पुष्कळ सांगायचं होतं. पण तिच्या तोंडून एकही शब्द निघत नव्हता. “तुला किती मुलं आहेत?” हा प्रश्न चात्तनला विचारलेला तिनं ऐकला होता!

आता काय बोलवं, हे न समजल्यामुळं कोरनसुद्धा गप्प राहिला.

चात्तननं म्हटलं, “माझ्या भाच्या, हे पाहिलेस का तुझे बाबा!”

वेलुत्तानं कोरनला पाहिलं. जेलमध्ये गेलेला तोच त्याचा बाप होता. कोरननं आपला हात पुढे केला.

वेलुत्ता त्याच्या बाहूभूतून निघून कोरनच्या छातीला बिलगला... नव्हे चात्तननंच त्याला त्याच्याकडे सोपवलं....

त्याचवेळेला चात्तनला काय वाटलं कोण जाणे! एकदम त्याने चिरुताचा हात धरून कोरनच्या हातात दिला आणि असामान्य पौरुष व सत्यता यांनी प्रेरित होऊन तो म्हणाला,

“आम्ही बहीण - भाऊ होतो.”

चिरुता लटपटत कोरनच्या बाहुपाशात जाऊन पडली. दुसरीकडे घोषणा झाल्या, इन्किलाब झिंदाबाद! मजूर संघ झिंदाबाद!

वेलुत्तासुद्धा आपले चिमुकले हात उंचावून ओरडला,

“शेत कोणाचं? नांगरणाऱ्यांचं!...”